

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ**

Əlyazması hüququnda

Çinarə Mirzəyeva Çingiz qızı

(MAGİSTRANTIN A.S.A)

**“ İstehsal resurslarından istifadənin təhlili metodikası və onun
təkmilləşdirilməsi istiqamətləri ” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı 060402 “Mühasibat uçotu və audit”

İxtisaslaşma “İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit”

Elmi rəhbər:

dos. İsmayılov N.M.

Magistr proqramının rəhbəri:

b/m Musayeva N.M.

Kafedra müdiri

prof. Səbzəliyev S.M.

BAKİ – 2018

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ - - - - -	3
------------------------	----------

I FƏSİL : İSTEHSAL RESURLARININ TƏSNİFATI VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODİKİ ƏSASLARI

§ 1.1 İstehsal resurslarının iqtisadi mahiyyəti, tanınması və təsnifatı problemləri -	7
§ 1.2 İstehsal resurslarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sistemi, onların hesablanması və qiymətləndirilməsi metodikası - - - - -	12
§ 1.3 İstehsal resurslarından istifadənin təhlili ardıcılığı və onun təşkilinin metodoloji prinsipləri - - - - -	24

II FƏSİL: İSTEHSAL RESURLARINDAN İSTİFADƏNİN TƏHLİLİ METODİKASI VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

§ 2.1 Material resurslarından istifadənin təhlili metodikası və onun təşkili proseduraları - - - - -	33
§ 2.2 İnsan resurslarından istifadənin təhlili və qiymətləndirilməsi - - - - -	47
§ 2.3 Torpaq, tikili və avadanlıqlardan (əsas vəsaitlərdən) istifadənin təhlili və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri - - - - -	56

NƏTİCƏ - - - - -	63
-------------------------	-----------

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI - - - - -	66
--	-----------

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra milli iqtisadiyyat bir sıra dəyişikliklərə məruz qalmış və bu dəyişikliklər indi də davam etməkdədir. Dəyişən və təkmilləşən dünya iqtisadiyyatı şəbəkəsinə qoşulan Azərbaycan Respublikasının iqtisadi gücü gündən-günə artmaqdadır. Müasir dövrdə dölkəiqtsadiyyatı gündən-günə dəyişir və təkmilləşir. Bazarda rəqabətin gücləndiyi indiki dövrdə müəssisə və təşkilatlar uçot və təhlil məsələlərinə xüsusi diqqət yetirməyə başlayır. Respublikamızda mövcud olan təsərrüfat subyektlərinin “özünümaliyyələşdirmə” prinsipi ilə fəaliyyət göstərdiyini nəzərə alsaq, fəaliyyətin fasiləsizliyini təmin etmək üçün müəssisə rəhbərləri bir sıra tədbirlər həyata keçirməli olur. Sözügedən tədbirlərə istehsal və satış həcmnin yüksəldilməsi, istehsal ehtiyatları üzrə məsrəflərin azaldılması, məhsul və malların istehsalı prosesində materialtutumunun azaldılması yollarının axtarılması , idarəetmənin əsas elementləri olan mühasibat uçotu və iqtisadi təhlilin təkmilləşdirilməsi və s. misal göstərilə bilər.

Qeyd etdiyimiz tədbirlərlə əlaqədar olaraq, istehsal resurslarından səmərəli istifadə olunması baxımından istehsal resurslarının iqtisadi təhlilinin həyata keçirilməsi mühüm məsələyə çevrilir. İqtisadiyyatın inkişafı ilə bərabər güclənən rəqabət şəraitində qeyd etdiyimiz iqtisadi təhlilin önəmi artır. Hazırkı şəraitdə təsərrüfat subyektləri minimal xərclə maksimum mənfəət əldə etməyə çalışır, istehsal resurslarından optimal istifadə olunması nəticəsində müəssisənin xərcləri azalır və bu da öz növbəsində mənfəətin artımına müsbət təsir göstərir. Bütün bu qeyd etdiyimiz məsələlər “İstehsal resurslarından istifadənin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” mövzusunda magistr dissertasiyasının aktuallığını bir daha sübut edir.

Tədqiqatın öyrənilmə səviyyəsi : Qeyd etməliyik ki, istehsal resurslarından istifadənin təhlili və onun təkmilləşdirilməsi məsələsinə yerli və xarici ədəbiyyatlarda böyük yer verilmişdir . Azərbaycanlı iqtisadçı-alim və tədqiqatçılardan

S.M.Səbzəliyev, Q.Ə.Abbasov, N.M.İsmayılov, İ.M.Mahmudov, R.N.Kazımov, R.B.Əliyev, həmçinin rus iqtisadçıları A.D.Şeremet, A.F.Aksenenko, M.İ.Bakanov, V.A.Beloborodova, V.F.Paliy, R.S.Sayfulin, S.B.Barnqols, V.İ.Petrova, A.A.Çeçeta və başqaları öz elmi əsərlərində istehsal resurslarından istifadənin təhlili və təkmilləşdirilməsi mövzusunı geniş şəkildə araşdırmış və sözügedən mövzu ilə əlaqəli tövsiyyə və təkliflərini vermişdir. Bununla belə dövlət və özəl müəssisələrdə istehsal resurslarından istifadənin təhlili və təkmilləşdirilməsi istiqamətində formalaşmış biliklərin qənaətbəxş hesab oluna bilməməsi bu məsələnin önəmini bir daha artırır.

Dissertasiya işinin məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi istehsal resurslarının iqtisadi mahiyyəti, tanınması və təsnifatı məsələlərinin dərinlən araşdırılması, onların ayrı-ayrılıqda təhlili problemlərinin öyrənilməsi, istehsal resurslarından istifadənin təhlili metodikasının işlənilib hazırlanması və onun təkmilləşdirilməsindən ibarətdir.

Qeyd etdiyimiz məqsədlərə çatmaq üçün bir sıra vəzifələrin həll edilməsi vacibdir ki, bunlar da aşağıdakılardır:

- istehsal resurslarından istifadənin təhlili metodikasının öyrənilməsi
- bazar münasibətləri şəraitində istehsal resurslarından səmərəli istifadə olunması yollarının müəyyən olunması;
- istehsal resurslarından istifadənin təhlili məsələlərinə baxılması və onların təkmilləşdirilməsi;
- sözügedən təhlilin beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə aparılması yollarının müəyyənəşdirilməsi;

Tədqiqatın predmeti və obyektı: Elmi-tədqiqat işinin predmeti bazar münasibətləri şəraitində istehsal resurslarından istifadənin təhlili mövzusunə baxılması və onun təkmilləşdirilməsi yollarının öyrənilərək beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması hesab edilir.

Tədqiqatın obyektı istehsal prosesi həyata keçirilən təsərrüfat subyektlərində istehsal resurslarından istifadənin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi

problemləri , bununla əlaqədar olaraq milli və xarici təcrübənin öyrənilməsindən ibarətdir.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- İstehsal resurslarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sistemi, onların hesablanması və qiymətləndirilməsi metodikası dərinlən öyrənilmişdir;
- İstehsal resurslarından istifadənin təhlili üsullarına baxılmış, mövcud olan nöqsan və çatışmamazlıqlar müəyyən olunmuşdur;
- İstehsal ehtiyatlarından istifadənin təhlili metodikasının beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflər verilmişdir.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi: Giriş , 2 fəsil, nəticə və təkliflərdən ibarət olan dissertasiya işi kompüter yazısı ilə 70 səhifə həcmindədir.

Dissertasiya işinin giriş hissəsində seçilən dissertasiya mövzusunun aktuallığı əsaslandırılmış, aparılmış tədqiqatın obyektı və predmeti , məqsəd və vəzifələri, elmi yenilikləri göstərilmiş , dissertasiya işinin quruluşu və həcmi barədə məlumat verilmişdir.

Elmi-tədqiqat işinin “İstehsal resurslarının təsnifatı və qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodiki əsasları” adlı birinci fəslində istehsal resurslarının iqtisadi mahiyyəti, tanınması və təsnifatı məsələləri, onlardan istifadənin effektivliyini xarakterizə edən göstəricilərin hesablanması və qiymətləndirilməsi metodikasıdan danışılmış, istehsal resurslarından istifadənin təhlilinin aparılmasında istifadə olunan informasiya təminatı və onun formalaşdırılması kimi məsələlərə baxılmışdır.

Dissertasiya işinin “İstehsal resurslarından istifadənin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” adlanan II fəslində isə ayrı-ayrılıqda iqtisadi resurs qrupları üzrə (əmək , material , torpaq, tikili və avadanlıqlar) iqtisadi təhlilin metodikası, onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri şərh olunmuş və iqtisadi təhlilin təşkilinin təsərrüfat subyektinin fəaliyyətində vacibliyi vurğulanmışdır.

Elmi-tədqiqat işininyekununda aparılmış tədqiqatın nəticələri ümumiləşdirilərək, istehsal prosesi həyata keçirilən təsərrüfat subyektlərindənəzərə alınmasını məsləhət bildiyimiz tövsiyyə vətəkliflər verilmişdir.

I FƏSİL : İSTEHSAL RESURLARININ TƏSNİFATI VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODİKİƏSASLARI

1.1 İstehsal resurslarının iqtisadi mahiyyəti,tanınması və təsnifatı problemləri

Bütün ölkələrin inkişaf təminatı rolunda onun özünəməxsus intellektual potensialı, təbii ehtiyatları, resursları və s. çıxış edir. İdxal edilmiş əmtəələrdən, xammal ixracından və xarici ticarət əlaqələrindən asılı olmaması baxımından , ilk olaraq, ölkənin mövcud olan resurslardan səmərəli istismar imkanları diqqət mərkəzində saxlanılır, təbii ehtiyatlar məqsədə uyğun şəkildə istifadə olunur.

İnsanların maddi tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə iqtisadiyyat əmtəə və xidmət istehsalı prosesində məhdud sayda olan resursların istifadəsi problemi ilə məşğuldur. Tələbatın maksimum səviyyədə ödənilməsi üçün mövcud resurslardan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi müstəsna əhəmiyyət daşıyır.

Resurslardan səmərəli istifadə səviyyəsi hər hansı məhsulun daha az xərclə istehsal edilməsi, yəni istehsalın effektivliyindən və cəmiyyətin daha çox arzu olunan konkret məhsul komplektinin istehsal edilməsi, yəni resursların səmərəli bölüşdürülməsindən asılı olaraq dəyişir.

Resursların keyfiyyəti, texniki tərəqqi və kəmiyyət artımı iqtisadiyyata bütün əmtəə və xidmətlərin artan həcmdə istehsal olunmasına imkan yaradır. İndiki vəziyyətdə cəmiyyət tərəfindən istehsal strukturunun seçilməsi istehsal imkanları yarisinin gələcək hər hansı mümkün vəziyyətini və gözlənilən iqtisadi artımı müəyyənləşdirir.

Bütün bəşəriyyətin istifadə etdiyi iqtisadi resursların məhdud sayda olmasını nəzərə alaraq onların israf edilmədən istifadə edilməsi, tükənəcək resursların əvəzinə yeni əvəzləyici resurs axtarışları, yeni elmi texniki tərəqqinin nəliyyətlərinin

istehsalatətbiqu, qısacaəlverişli üsulların hamısından istifadə edərək cəmiyyətin tələbatının maksimum ödənməsi qarşıdakı prioritet məsələ hesab edilir.

İstehsal resursları dedikdəəmtəə vəxidmətlərin istehsalı məqsədilə istifadəədilən bütün insan, insan tərəfindən yaradılan və təbii resurslar başa düşülür. Mahiyyət etibarilə bu resurslar başqa nemətlərin istehsalı üçün istifadə olunduğundan, onlar bəzən istehsal amilləri, iqtisadi resurslar, iqtisadi artım amilləri kimi təsnifləşdirilir . İstehsal resursları cəmiyyətin sərəncamında olan və potensial istifadə imkanına malik sərvət kimi xarakterizə edilir. İstehsal resurslarından cəmiyyətin sonsuz tələbatını ödəməkçün istifadəədilir. Tələbat dedikdə, həyat fəaliyyətinin qorunub saxlanması, şəxsiyyətin vəbütövlükdə cəmiyyətin inkişafı üçün vacib istənilən bir şeyə ehtiyac başa düşülür. İnsanların tələbatını ödəyən milyonlarla əmtəə vəxidmət vardır və onların sahəsi də fasiləsiz olaraq genişlənməkdədir. Tələbatı ödəyən vasitələr nemət adlandırılır ki, bu nemətlərin də bir qismi qeyri – məhdud, digər qismi isə məhdud saydadır.

Təsərrüfat həyatı üçün səciyyəvi olan hər iki vəziyyətin, yəni resurs məhdudluğu və tələbatın sonsuzluğunun qarşılıqlı əlaqəsi bütün iqtisadi nəzəriyyənin, iqtisadiyyatın əsasını təşkil edir.

İstehsal resursları bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Məsələn, təbii resursların yeni naliyyətlər əsasında daha münasib sərf olunması istənildikdə bilik resursundan istifadəədilir. Bilik, elməməyin keyfiyyət baxımından qiymətləndirilərkən onun əsas elementi kimi özünü göstərir. Beləki, ilk öncə işçilərin aldığı təhsildən asılı olaraq ixtisaslaşması diqqət mərkəzində olur. Bilik avadanlıqlardan, yəni real kapitaldan istifadə səviyyəsinin artırılmasını təmin edir. Nəhayət, bilik sahibkara istehsal prosesinin daha düzgün təşkil edilməsi imkanı verir.

İstehsal resursları mobil vəsaitlər kimi xarakterizə olunur. Belə ki, onlar məhsul, iş vəxidmətlərə çevrilə bilir. Lakin resursların mobillik dərəcələri fərqli olur. Məsələn, təbii resursların mobillik səviyyəsi demək olar sıfıra bərabərdir.

Resursların mobilliyi və əlaqəliliyi qismən onun alternativlik xüsusiyyətini, yəni qarşılıqlı əvəz oluna bilmələrini göstərir. Məsələn, əgər fermer taxıl istehsalını artırmaq istəyirsə, bu zaman o, aşağıdakı üsullardan birini seçə bilər:

- əlavə təbii resursdan , yəni torpaqdan istifadə edərək əkin sahəsini genişləndirir;
- əlavəmək resursundan istifadə edərək əlavə işçi cəlb edir;
- sahibkarlıq qabiliyyətindən və bacarığından daha geniş istifadə edərək fermer təsərrüfatında əməyin təşkilini yaxşılaşdırır;
- yeni elmi biliklərin tətbiqi ilə innovativ texnologiya növündən istifadə edir. Fermerin ona görə bu qədər çox seçimi var ki, istehsal resursları qarşılıqlı əvəz oluna bilər.

İstehsal resurslarının bütün növlərini bir çoxbaxışlar əsasında təsnifləşdirmək mümkündür. Əsasən bu resurslar aşağıdakı növlərə bölünür:

- maddi resurslar: torpaq, kapital, xammal və materialları;
- insan resursları: əmək və sahibkarlıq qabiliyyəti.

Torpaq anlayışına istehsal prosesində tətbiq olunan hər bir təbii resurs aid edilir. Bu geniş kateqoriya altında su, yeraltı sərvətlər, meşə və bioloji, torpaq, iqlim və rekreativ resurslar birləşdirilir. Həmin resurslar istehsalı müxtəlif növ məhsul və xidmətlər ilə təmin edilir.

Təbii resurslar təbiət tərəfindən müəyyən olunmuş həcmdə verilir və insan onun həcmi öz istəklərinə görə dəyişə bilmir. Deməkdir ki, bu resurslarla digər istehsal resursları arasındakı əsas fərq məhdud xarakter daşması hesab olunur.

Təbii resursları təhlil edən iqtisadçılar onları əsasən iki qrupa ayırır. Bu təsnifat həmin bu resursları mənimsəməyin mümkünlüyü və ya olmaması faktoruna söykənir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, məhsul o zaman mənimsənilmiş hesab edilir ki, istehlakçı məhsulun tam iqtisadi dəyərini əldə etmiş olur. Bu qrup təbii resurslara

torpağı misal göstərmək olar. Məsələn, fermer yetişdirdiyi buğda və ya digər bir məhsulu sataraq torpağın məhsuldarlığından tam istifadə etmiş olur.

İkinci qrup isə mənimsənməyən resurslar kimi qruplaşdırılır. Belə resurslar bir sıra iqtisadi problemlər yarada bilər. Beləki, onlar ayrı şəxs və insan qrupları üçün qiymətsiz sayılır, lakin ümumilikdə bu cəmiyyət üçün çox baha nəticələnə bilər. Məsəl üçün, müəssisə zəhərli tullantıları axar çaya ötürür və suyu çirkləndirir. Orada yaşayan əhali də bu sudan istifadə edir. Yəni, müəssisə nadir resurs sayılan təmiz sudan çirklənməyə görə insanlara heç nə ödəmədən istifadə etmiş olur.

Kapital resursu ifadəsiəmtə və xidmətlərin istehsalı, onların ən son istehlakçıya çatdırılmasına qədər istifadə olunan hər bir istehsal vasitəsinə əhatə edir. Yəni, bu kateqoriyaya hər növ əvəzlilik, maşın, nəqliyyat vasitələri və s. aid edilir. Həmin bu resurslar pul formasında və istehsal vasitələri formasında ola bilər.

Real kapital, yəni maşın və digər istehsal əvəzlilikləri istehsal resursları sayılır. Pul və ya maliyyə kapitalı isə bu resursların tərkibinə daxil edilmir.

Ümumiyyətlə, kapital termininə müxtəlif rəqəmlərdən baxmaq olar. Kapital bir tərəfdən istehsal vasitələri, digər tərəfdən isə yığılmış maddi nemətlər, pul və yığılmış ictimai intellektlə eyniləşdirilir. Adam Smit kapitalla yığılmış əmək kimi baxıb, Karl Marks isə ona öz-özünə artan dəyər, ictimai münasibət kimi yanaşır. Kapitalla baxışlar müxtəlif də olsa, hamısı eyni bir mənaya gətirir. Kapital bu və ya digər qiymətlilərin gəlir gətirmək qabiliyyəti ilə xarakterizə olunur.

Əmək daha geniş termin sayılır. Əmək dedikdə təsərrüfat prosesi zamanı tətbiq olunan hər cür məqsədyönlü fiziki, mənəvi və əqli fəaliyyətin cəmi başa düşülür. Başqa cür desək, əmək faydalı nəticənin əldə olunması üçün insanın məqsədyönlü fəaliyyəti hesab olunur. A. Marşall qeyd edir ki, hər bir əmək konkret məqsəd daşıyır.

Əməyin əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri onun məhsuldarlıq və intensivliyidir. Əmək məhsuldarlığı dedikdə, əməyin nəticəsi başa düşülür və müəyyən vaxt vahidində nə qədər məhsul istehsal olunduğunu bildirir.

Əməyin intensivliyinin gərginlik dərəcəsidir. İntensivlik vaxt vahidi ərzində insanın sərf etdiyi əqli, fiziki və mənəvi enerjinin miqdarı ilə səciyyələnir.

Əmək prosesində insanın əmək predmetlərinə müxtəlif mexanizmlərlə, daha dəqiq, əmək vasitələri vasitəsilə təsir etməsi yolu ilə həyata keçirilir. İqtisadi nəzəriyədə və təsərrüfat praktikasında əmək vasitələri əsasən əsas kapital adını daşıyır.

Sahibkar bazar iqtisadiyyatının ayrılmaz atributudur. Sahibkar dedikdə iqtisadi, yaradıcı və təşkilati qabiliyyətə malik, vaxtında düzgün qərar qəbul etmək və ağıllı risk etməyə qadir almaqla iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirən təşəbbüskar bir şəxs nəzərdə tutulur. Sahibkarlıq tez-tez mülkiyyətçi ifadəsi ilə eyni götürülür. Sahibkarlıq qabiliyyəti ifadəsi insanların istehsal prosesinin təşkil edə bilmə qabiliyyətini müəyyən edir. Bu ad deyildikdə insan resurslarının bütün istehsal vasitələrindən daha da səmərəli istifadə qabiliyyəti ilə bağlı olan xüsusi növü başa düşülür.

Bütün istehsal resurslarının eyni bir xüsusiyyəti var və bu da onların məhdud xarakter daşmasıdır. Bu məhdudluq nisbi xarakter daşıyır və onu göstərir ki, resurslar iqtisadi inkişafın hər hansı müəyyən səviyyəsində bütün tələbatların ödənilməsi üçün lazım olandan həmişə azlıq təşkil edir. Resursların məhdudluğunun məntiqi nəticəsi olaraq istehsalın həcmi də məhduddur.

Resursların səmərəli bölgüsü dedikdə, resursların eləmətə və xidmətlərin istehsalına sərf olunması düşünülür ki, cəmiyyətdə ona daha çox tələb var. Səmərəli bölüşdürülməmətə və xidmətlərin çeşidlərinin seçiminin düzgün olmasını, başqa sözlə, hər bir əmətə vahidinin daha az məsrəflə istehsal edilməsini nəzərdə tutur. Bu o deməkdir ki, məhdud resurslar şirkət və sahələr arasında elə bölüşdürülür ki, cəmiyyət indi məhz həmin əmətə və xidmətlərə daha çox tələbat duyur.

Beləliklə, aydındır ki, istehsal prosesi zamanı istifadə olunan istehsal resurslarının həcmi cəmiyyətin tələbatının düzgün istiqamətdə ödənilməsinə sərf edilməsi məhz onların doğru bölüşdürülməsindən asılı cəmiyyət sayılır.

İstehsal ehtiyatlarını həm cəmiyyət və həm də keyfiyyət baxımından nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Çünki, cəmiyyətdə inkişaf olduqca istifadə edilən ehtiyatların

miqyası da genişlənir. Tarixi inkişafın gedişində istehsal resurslarının rolu və əhəmiyyəti dəyişir.

Elm keyfiyyətcə xüsusi istehsal resursu, elmi biliklər isə cəmiyyət və təbiətin inkişaf qanuna uyğunluqları, onların təcrübədə tətbiq olunmayolları barəsində informasiya mənbəyi kimi qiymətləndirilir. Hər birtərəqqi kimi, texnoloji inkişaf də həm təkamül, həm də intibah yolu ilə baş verə bilər. İstehsal resursları məhsul buraxılışının potensial imkanları kimi qiymətləndirilir. İstehsal prosesində onlar birləşdirilir və istehsal amillərinə çevrilir.

1.2. İstehsal resurslarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sistemi, onların hesablanması və qiymətləndirilməsi metodikası

Səmərəlilik iqtisadi nəzəriyyə və praktikanın ən əsas problemi sayılır. Səmərəlilik dedikdə cəmiyyətin daima artmaqda olan sonsuz tələbatını daha yaxşı, və ya imkanlar daxilində maksimum səviyyədə ödəmək üçün məhdud sayda ehtiyatlardan daha səmərəli istifadə edilməsi ilə, yüksək nəticələr əldə edilməsi nəzərdə tutulur.

İqtisadi səmərəlilik anlayışı istehsal prosesində istifadə edilən məhdud ehtiyatların sayı ilə əldə olunan hansısa məhsulun miqdarı arasındakı əlaqəni göstərir.

Beləliklə, məhsulun istehsalı ilə istehsal amilləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə iqtisadi səmərəlilik parametrləri vasitəsi ilə təzahür edir. Bunlar da öz növbəsində, iqtisadi ehtiyatların hər bir vahidinə düşən məhsulun həcmilə ölçülür.

İqtisadi səmərəliliyə qiymət verərkən tək amilli və çox amilli metodları bir-birindən fərqləndirmək lazım gəlir. Birinci halda buraxılan məhsullar növbə ilə ayrı ayrı iqtisadi ehtiyatların, digər halda isə bütün iqtisadi ehtiyatların həcmi ilə müqayisə edilir. Səmərəlilik baxımından qiymətləndirilmə zamanı çoxamilli yanaşma metodunun istifadəsi, məhsulun istehsalının artımında hər bir iqtisadi ehtiyatın rolunu müəyyənləşdirməyə şərait yaradır.

Bütün bu göstərilənlər nəzərə alınmaqla bütün cəmiyyətdə ehtiyatlardan səmərəli istifadəsinə xüsusi diqqət göstərilir. Bu məqsədlə cəmiyyətin malik olduğu resurslardan tam istifadəedilməklə istehsalın mümkün həcmi təmin olunur. Bunun üçün tam məşğulluğa nail olunması və istehsalın tam həcmdə fəaliyyət göstərməsi prioritet vəzifəyə çevrilir. Tam məşğulluq deyildikdə bu iş üçün yararlı sayılan bütün ehtiyatların istifadəsi nəzərdə tutulur.

İstehsalın tam həcmdə fəaliyyət göstərməsi o anlama gəlir ki, resurslar müxtəlif sahələr arasında səmərəli bölüşdürülür. Buna hansı məhsul istehsalı məqsədilə harada daha əlverişli şərait varsa, onun məhz həmin yerdə istehsal olunması yolu ilə nail olunur. Cəmiyyətin istehsal imkanlarınabaxmaqla qənaət probleminin mahiyyətini daha aydın formada təhlil etmək olur. Bunun üçün əvvəlcə aşağıdakı ehtimalların ola biləcəyini diqqətə çatdırmaq lazım gəlir:

- 1) İqtisadiyyatda tam məşğulluq mövcuddur və istehsalın tam həcmi təmin olunur;
- 2) İstehsal texnologiyası dəyişir;
- 3) İstehsal resursları nə keyfiyyət, nə də kəmiyyətcə dəyişir;
- 4) Cəmiyyətdə yalnız yemək şeyləri və sənaye robotları istehsal edilir.

Lakin əslinə baxdıqda cəmiyyətdə bu və ya digər səviyyədə hər zaman işsizlik mövcud olur və istehsalın tam həcmdə fəaliyyət göstərməsi mümkünsüz görünür. İstehsal resursları yenidən bölünür və həm keyfiyyət, həm də kəmiyyətcə dəyişir. Elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar istehsalın texnologiyası və mövcud olan istehsal ehtiyatlarının tərkibi daima dəyişir, iqtisadiyyatda müxtəlif adda məhsullar istehsal edilir və xidmətlər göstərilir. Bu ehtimallar onu bildirir ki, iqtisadiyyatın normal inkişafını təmin etmək məqsədilə cəmiyyət istehsal imkanlarının müəyyənləşdirilməsi zərurəti ilə üzləşir.

Müasir idarəetmədə fondverimi əsas istehsal fondlarından istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən əsas göstərici hesab olunur. Fondverimi göstəricisi istehsal məqsədli əsas fondların hər pul vahidinə düşən məhsul istehsalının həcmi

xarakterizə edən parametrdır. Fondverimi göstəricisi müəssisənin müqayisəli qiymətlərlə istehsal etdiyi məhsulun dəyərinin istehsal məqsədli əsas fondların orta illik məbləğinə nisbəti kimi müəyyən edilir. Təhlil işlərində və planlaşdırma zamanı fondverimi göstəricisi daima istehsal təyinatlı əsas fondlar, yaxud onların aktiv hissəsi üzrə təyin və təhlil olunur.

Qüvvədə olan qaydaya əsasən fondverimi göstəricisi əsas fondların amortizasiyasını nəzərə almadan onların ilk dəyərilə orta illik məbləğinə uyğun olaraq hesablanır və təhlil olunur.

Fondverimi əsas vəsaitlərdən istifadənin effektivliyini xarakterizə edən əsas göstərici sayılır və proqnozlaşdırma, təhlil və planlaşdırma zamanı bu parametrdən geniş miqyasda istifadə edilir. Təhlil və planlaşdırma zamanı əsas vəsaitlərin ilk dəyərinin orta illik qiymətinə, onun aktiv hissəsinin orta illik qiymətinə, texnoloji maşın və avadanlıqların orta illik qiymətinə görə hesablanmış fondverimi göstəriciləri təhlil olunur.

Lakin unutmaq lazım deyil ki, əsas vəsaitlərin məhsuldarlığı, boşdayanma hallarının miqdarı, buraxılan məhsulun keyfiyyəti, istehsal texnologiyalarının proqressivliyi, tullantıların miqdarı və digər göstəricilərin dinamikası əsas vəsaitlərin, xüsusilə də texnoloji proseslərdə istifadə edilən avadanlıq və maşınların yararlılıq dərəcəsindən birbaşa asılıdır.

Bu səbəbə görə də biznes-planlaşdırma və iqtisadi təhlil işlərində əsas vəsaitlərin ilkin dəyəri, eləcə də orta illik məbləğinə görə hesablanmış fondverimi göstəricisindən başqa, həm də orta illik qalıq dəyəri ilə hesablanmış fondverimi göstəricisindən də istifadə etməklə araşdırma aparılması daha məqsəduyğun sayıla bilər.

Əsas vəsaitlərdən istifadəni, xüsusilə də fondverimi göstəricilərinin təhlil edərək əsas vəsaitlərin qalıq dəyərini, onların orta illik məbləğini hesablamaq və bu bazadan istifadə edərək fondverimini təhlil etmək və qiymətləndirmək tələb olunur.

Əsas vəsaitlərin və onların aktiv hissəsinin məhsuldarlığı, yəni fondverimi onların texniki səviyyəsindən asılıdır. Əsas fondların yararlılıq dərəcəsi qalıq dəyərində ifadə olunur. Buna görə də əsas vəsaitlərdən istifadəni xarakterizə edən fondverimi göstəricisini həm əsas fondların, onların aktiv hissəsinin, maşın və avadanlıqların, həm də ayrıca götürülən avadanlığın orta illik qalıq dəyərinə görə hesablamaq və təhlil etmək məsləhət görülür.

Xammal və materialların qıtlığı daim artan, satış qiymətləri bahalaşan və onların tədarükü və təminatı çətinləşən indiki vəziyyətdə mövcud material resurslarından istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsi menecmentin əsas vəzifələrindən biri sayılır. Bunun üçün material məsrəfləri və material resurslarından istifadənin effektivliyini xarakterizə edən göstəricilər sistemini, onların formalaşma yollarını bilmək lazım gəlir.

Material resurslarından istifadəni səciyyələndirən ümumi göstəricilərə bir qayda olaraq aşağıdakılar aid edilir :

- satışların maya dəyərində material məsrəflərinin xüsusi çəkisi;
- materiallardan istifadə əmsalı;
- məhsulun material tutumu;
- materialverimi;
- material məsrəflərinin və istehsalın həcmnin artım templərinin nisbət əmsalları.

Məhsulun material tutumu material məsrəfləri məbləğinin müqabilində hazırlanan məhsulun bir pul vahidinə hansı məbləğdə material məsrəfləri tələb olunduğunu, yaxud faktiki olaraq nə qədər material məsrəfinin olduğunu xarakterizə edir.

Materialverimi göstəricisi hazır məhsulun dəyərini onun istehsalına sərf edilmiş aid material məsrəflərinin məbləğinə bölmək yolu ilə tapılır. Bu göstərici istehlak

olunan xammal və materialların verimini, yəni istifadə olunan material resurslarının hər pul vahidinə düşən məhsulun miqdarını xarakterizə edir.

Satışların maya dəyərində material məsrəflərinin xüsusi çəkisi material məsrəfləri məbləğinin satışların maya dəyərinə nisbəti kimi hesablanır. Bu göstəricinin dinamikası məhsulun materialtutumunun səviyyəsinin dəyişməsinə xarakterizə edir.

Materiallardan istifadəəmsalı faktiki material məsrəflərini məhsul buraxılışının faktiki həcmi və faktiki çeşidlərinə görə metalarda verilən material resursları sərfi miqdarına istinad etməklə hesablanan material məsrəflərinin həcminə bölməklə müəyyən edilir. O, istehsal prosesində materiallardan nə dərəcədə qənaətlə istifadə edildiyini, yaxud israfçılığa yol verildiyini, başqa sözlə desək, məsrəf normalarına riayət edildiyini göstərir.

İstehsalın həcmi və material məsrəflərinin artım templərinin nisbəti əmsalı ümumi, yaxud əmtəəlik məhsul istehsalı indeksinin material məsrəfləri indeksinə nisbəti kimi təyin edilir. Bu göstərici materialveriminin dinamikasını nisbi ifadədə xarakterizə edir. Bununla yanaşı materialveriminin artımına təsir göstərən amilləri açıqlayır.

Proqnozlaşdırma və təhlil işlərində ümumiləşdirici göstəricilərdən istifadə material resurslarından istifadənin effektivliyi səviyyəsini və onun artırılmasını təmin edən ehtiyatlar haqqında ümumi məlumatları əldə olunmasına imkan verir. Bunun əksinə, materiallardan istifadəni səciyyələndirən hissəvi göstəricilərin təhlili ayrı ayrı material resurslarından istifadənin effektivliyini, habelə ayrı ayrı məhsul növlərinin materialtutumunun aşağı salınmasını təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları daha dəqiq aşkara çıxartmağa əlverişli şərait yaradır.

Material resurslarının istifadəsini xarakterizə edən hissəvi göstəricilər iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqlənir. Metalın emalı vəmaşınqayırma müəssisələrində metaltutumu, emal sənayesi müəssisələrində xammaltutumu, hazır məhsulun yığımı

müəssisələrində yarım fabrikat tutumu, maye yanacaqdan istifadə edərək elektrik enerji istehsal edən müəssisələrdə yanacaq tutumu və s. material resurslarından istifadəni xarakterizə edən hissəvi göstəricilər sayılır.

Dəyər ifadəsində hesablanan ümumi göstəricilərdən fərqli olaraq material resurslarından səmərəli istifadəni xarakterizə edən hissəvi göstəricilər həm dəyər, həm natural və həm də şərti natural göstəricilərlə hesablanılır və təhlil olunur.

Sənaye müəssisələrində praktiki fəaliyyət zamanı materiallardan effektiv istifadəni xarakterizə edən yuxarıda sadaladığımız parametrlərlə yanaşı parametral, konstruktiv, texnoloji, udel material tutumu ilə yanaşı ayrı-ayrı material növlərindən istifadə əmsalları və digər göstəricilərindən də istifadə olunur. Udel parametral material tutumu material məsrəfinin istehsal gücü, məhsuldarlıq, yükqaldırma vahidinə nisbət kimi hesablanır, kilovat saat, at gücü və başqa natural göstəricilərlə göstərilir.

Konstruktiv udel material tutumu məhsulun təmiz çəkisini texniki parametr vahidinə bölməklə hesablanılır. Nisbi-udel material tutumu göstəricisi məmulatın konstruktiv material tutumunu onun hazırlanması zamanı sərf olunan materiallardan istifadə əmsalına bölməklə təyin edilir.

Şirkətin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin səmərəliliyi kadrlardan, orada çalışan işçilərin peşəkarlıq və ixtisas səviyyələrindən bilavasitə asılı olur. Onlar əmək predmetləri və vasitələrini təkmilləşdirir, texniki tərəqqinin istehsalat tətbiqinin fasiləsizliyində çox mühüm rola malik olur. Elmi texniki tərəqqi istehsalın nəinki yalnız maddi ünsürlərin üzərində keyfiyyət dəyişiklikləri aparır, həm də kadrların özlərini, intellektual səviyyələrini baxımından daha da təkmilləşdirir. Texnika nə qədər mükəmməl olsa da, ondan istifadə edən heyət səriştəsiz olarsa həmin texnikanın potensial imkanlarını tam həcmdə reallaşdırmaq mümkün olmur.

Hər hansısa bir müəssisənin qəbul etdiyi biznes-planın yerinə yetirilməsi üçün müəyyən sayda işçilər tələb olunur. Sifariş və öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün lazım olan işçilərin sayı mücərrəd anlayış deyil, onların müəyyən qruplar üzrə konkret

sayı vardır. Bu məqsədlə müəssisənin kadrları funksional tərkibinə görə təsnifləşdirilir.

Şirkətin kadrları, ilk öncə, istehsal və qeyri istehsal heyəti kimi qruplaşdırılır. İstehsal heyəti icra etdiyi funksiyaların xarakterindən asılı olaraq fəhlələr, kiçik xidmətedici heyət, mühəndis texniki işçilər, qulluqçular, şagirdlər və mühafizə işçiləri kateqoriyalarına bölünür. İstehsal heyətinin əsas tərkib hissəsi sayılan fəhlələr qrupuna birbaşa məhsul istehsalında iştirak edən və bununla bərabər istehsal prosesinin normal gedişini təmin edən işçilər aid olunur.

İcra etdikləri işin xarakterindən asılı olaraq fəhlələr kateqoriyasını 4 əsas qrupa ayırmaq olar:

- Texnoloji prosesdə iştirak edərək, əmək predmetini emal etmək yolu ilə birbaşa hazır məhsula çevirən fəhlələr. Lakin bunlardan əlavə, potoklaşdırılmış istehsallarda nizamlayıcı fəhlələr də bu qrupa daxil edilir, çünki onlar da avadanlıqların normal işini təmin edir;
- Xammalın, materialın və hazır məhsulun, yarımfabrikatların daşınması, logistikası və qorunması ilə bağlı işlərlə məşğul olanlar;
- Əsas vəsaitlərin təmirini, istehsal avadanlıqlarının müayinəsini həyata keçirən, təmir üçün hissə və qovşaqlar istehsal edən fəhlələr;
- Hazır məhsulun keyfiyyətinə nəzarəti icra edən fəhlələr.

Birinci qrupda göstərilən fəhlələr əsas, digər qruplardakilər isə köməkçi fəhlələr hesab olunur.

Mühəndis-texniki, mütəxəssis və inzibati işçilər kateqoriyasına istehsalata texniki rəhbərlik funksiyasını həyata keçirən kadrlar aid edilir. Əqli əmək nümayəndələri olan və bu kateqoriyaya aid işçilər istehsala rəhbərlik və onun təşkilinin konstruksiya, təşkilati, texnoloji, texniki və məhz istehsal məsələləri ilə məşğul olur. Bu kateqoriya işçilərə şirkətin rəhbərliyi, menecerlər, baş mütəxəssislər, sahə rəisləri, texniklər, mühəndislər, ustalar və s. daxildir. Buraya bəzi iqtisadçılar da daxil edilir.

Qulluqçular kateqoriyasına maliyyə, təchizat, satış, uçot,dəftərxana və bəzi inzibatiidarə işçiləri aid olunur.

Şirkətin istehsalla bağlı olmayan sahələrində çalışan işçilər istehsal heyətinə aid deyildir. Belə işçilərə yaşayış binalarına, uşaq bağçalarına, klublara, səhiyyə məntəqələrinə, yardımçı təsərrüfatlara xidmət edən işçilər aid edilir. Burada əsas məqsəd istehsal işçiləri və istehsal xarakterli işləri icra etməyən işçilər arasındakı optimal say nisbətinin müəyyənləşdirilməsi hesab olunur.

Təsərrüfat praktikasında şirkətlər istehsal heyətinin tərkibi üzrə bəzi işçi kateqoriyalarının nisbətini hesablayır və təhlil edir. Bu istiqamətdə araşdırma əsas və köməkçi fəhlələrin say nisbətinin, sonuncularla idarə aparatında çalışan işçilərin say nisbətlərinin öyrənilməsi zamanı istifadə olunur.

İstehsal heyətinin ibarət olduğu və müxtəlif kateqoriyalardan olan işçilərin say nisbətlərinin öyrənilməsinin heyətin idarə olunmasında böyük əhəmiyyətivardır. Məsələn, köməkçi vəəsas fəhlələrin say nisbətinin dinamikasının izlənməsi şirkət üçün maraq doğuran nəticələr çıxarmağa vəümumiləşdirmələr aparmağa yardımçı ola bilir.

İstehsal təyinatlı işçilərin peşə ixtisas tərkibinə gəlincə o, bütün müəssisələrin özünə məxsus xarakteri iləbağlı fərqlənir. Məsələn, metallurgiya sənayesi üçün səciyyəvi olan ixtisas işçisi polad əridəndirsə, toxuculuqda buəyirici və toxucu, kimya müəssisəsi üçün aparatçı və operator, maşınqayırmada tornaçılar, dəmirçilər və çilingərdir. Bütün bu müxtəliflik müəssisələrin texnoloji özünəməxsusluğundan irəli gəlir. Məlum həqiqətdir ki, texnoloji əməliyyatları icra etmək üçün müvafiq peşə sahiblərinin xüsusi hazırlığı tələb olunur.

Müəssisənin kadrlarının peşə-ixtisas dərəcələri üzrə təsnifləşdirilməsi şirkətin istehsal strukturunda, texniki bazasında və işçilərinin mədəni-texniki səviyyələrində baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hər bir istehsal sahəsində baş verən əmək bölgüsü elmi-texniki tərəqqinin istehsala tətbiqi və bununla əlaqədar olaraq müxtəlif iş yerlərinin yaranması və həmin

işlərin fəhlələr tərəfindən yerinə yetirilməsi, onlardan müəyyən nəzəri və empirik biliklər tələb edir ki, bu da öz əksini müxtəlif peşələrdə tapır.

Peşənin tərkibindəəlavə olaraq bilik və vərdiş tələb edən müxtəlif ixtisaslar formalaşır. Məsələn, çilingər peşəsi müxtəlif çilingər ixtisaslarına bölünür.

İxtisas isə öz tərkibində müxtəlif ixtisas dərəcələrini birləşdirir. Yerinə yetirilən işin mürəkkəbliyi, dəqiqliyi, məsuliyyəti müəyyən bilik, vərdiş və bacarıq tələb edir. Bundan asılı olaraq fəhlələrə ixtisas dərəcələri verilir. İxtisas dərəcəsinin ən mühüm tərkib hissələri fəhlənin ümumi təhsili, texniki baxımdan hazırlıq səviyyəsi və müəyyən ixtisas barədə onun praktiki vərdisləri hesab olunur.

İstehsalın texniki səviyyəsi artdıqca, istehsala daha da mütərəqqi və mürəkkəb avadanlıqlar tətbiq olunduqca, texnoloji istehsalat üsulları təkmilləşdirildikcə, fəhlənin ixtisas dərəcələrinə tələblər də çoxalır.

Fəhlələr ixtisas dərəcələrinə görə dörd qrupa bölünür:

- ixtisassız;
- az ixtisaslı;
- orta ixtisaslı;
- yüksək ixtisas dərəcəli.

Öz-özlüyündə aydındır ki, xüsusi hazırlıq tələb etməyən işlərin icrası ixtisas dərəcəsi olmayan, yəni ixtisassız fəhlələr tərəfindən yerinə yetirilir.

Az ixtisaslı fəhlənin xüsusi hazırlıq keçmə müddəti cəmi bir neçə həftəərzində baş verə bilər. Bu qəbildən sayılan fəhlələrin icra etdikləri iş o qədər də mürəkkəb olmur. Orta ixtisas dərəcəli, yəni ixtisaslı fəhlələrin hazırlanması 2-3 il müddət tələb edir. Yüksək ixtisaslı fəhlələrin hazırlanması, onlarda nəzəri biliklərlə yanaşı müəyyən iş təcrübəsinin formalaşmasının zəruri əhəmiyyəti vardır. Belə fəhlələr nisbətən daha uzunmüddətli vaxt ərzində formalaşır.

Məlum həqiqətdir ki, elmi-texniki tərəqqinin təsiri nəticəsində, tədricən yuxarıda sadalanan ixtisas dərəcələri arasında ixtisassız fəhlələrin sayı azalmağa doğru meyl edir, yüksək ixtisaslı fəhlələrin sayı isə artır.

Hər hansı bir istehsal sahəsində ixtisas dərəcəsi aşağı olan fəhlələrin sayca çox olması o anlama gəlir ki, həmin sahədə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri lazımınca tətbiq olunmur. Yükləmə-boşaltma, təmir və s. kimi köməkçi işlərin mexanikləşdirilmə səviyyəsi ləng gedir.

Cəmiyyətin social və iqtisadi inkişafının maddi əsasını təşkil edən istehsal prosesi dedikdə, iş qüvvəsinin, əmək predmetlərinin və əmək vasitələrinin müxtəlif nisbət və kombinasiyalarda birləşdirilərək insanların tələbatlarını ödəmək üçün maddi nemətlərin yaradılması başa düşülür. Əmək vasitələri və predmetləri istehsalın maddi ünsürləri sayılır. Əmək prosesindəki və məhsulun yaradılmasındakı roluna görə əmək vasitələri istehsalın mühüm amili hesab olunur. Məhz əmək vasitələri istehsalın texniki vəziyyətini və əmək məhsuldarlığının səviyyəsini müəyyən edir. Əmək vasitələri dedikdə, güc maşınları, qurğular, nəqliyyat vasitələri, binalar, iş maşınları və avadanlıqları, ötürücü mexanizmlər, ölçü və tənzimləmə cihazları və s. nəzərdə tutulur. Bunların içərisindəən aktiv istehsal avadanlıqları hesab olunur. Bunlara xammal və materialları birbaşa emal edən və onlarda müəyyən fiziki dəyişiklik apara bilən, onu yeni istehlak dəyərinə çevirə bilən bütün avadanlıqlar aid edilir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə görə, dəyəri 500 manatdan yuxarı və istifadə müddəti 1 ildən çox olan istehsal texniki təyinatlı əmək vasitələri əsas fondlara, dəyəri 500 manatdan və istifadə müddəti 1 ildən az olanlar isə dövriyyə fondlarına aid edilir. Belə bir qaydanın qəbul edilməsi bilavasitə uçot sisteminin sadələşdirilməsini nəzərdə tutur. Çünki dəyəri 500 manatdan az olan və istifadə müddəti 1 ildən çox olan istehsal vasitələrinin əsas fondlar kimi uçotunun aparılması əmək tutumlu olmaqla uçot işini xeyli dərəcədə mürəkkəbləşdirir.

İstehsal təyinatlı əsas fondların tərkibinə yalnız istehsal prosesinə cəlb olunmuş və müəyyən funksiyaları yerinə yetirən əmək vasitələri daxil olunur. Mövcud uçot qaydasına uyğun olaraq əsas fondların dəyərinə istehsal firmalarının, təchizat və satış təşkilatlarının anbarlarında olan maşınlar və avadanlıqlar, quraşdırmaq üçün alınmış,

quraşdırılması nəzərdə tutulmuş, yolda olan vəəsaslı tikinti balansında olan avadanlıqların dəyəri daxil edilmir.

Şirkətin əsas fondları istehsal təyinatlı əsas fondlara və qeyri istehsal təyinatlı əsas fondlarına bölünür. İstehsal təyinatlı əsas fondlara birbaşa istehsal prosesində iştirak edən, yaxud onun həyata keçirilməsinə yardım edənəmək vasitələri daxil olunur. Qeyri-istehsal təyinatlı əsas fondlara isə müəssisənin ixtiyarında olan mənzil fondları, mədəni-məişət xidmətinin binaları, qurğuları və s. aid edilir. İstehsal təyinatlı əsas fondlardan fərqli olaraq, onlar istehsal prosesində iştirak etmədiklərindən, öz dəyərlərini yeni yaradılan məhsulun üzərinə keçirmir, daha doğrusu, keçirə bilmir. Onlar öz dəyərini istismar edildikcə itirir. Bunlar üçün ödəniş fondu yaradılmır. Qeyri-istehsal təyinatlı əsas fondların təkrar istehsalı yalnız yeni investisiya qoyuluşu vasitəsilə həyata keçirilir.

Şirkətin uzunmüddətli aktivlərinin tərkib hissələrindən biri də qeyri-maddi aktivlərdir. Bunlar da insanın intellektual əməyinin "məhsulu" olduqlarından dəyərin daşıyıcıları sayılır, lakin onların fiziki ölçüləri olmur. Qeyri-maddi aktivlər də, fiziki əsası olan əsas vəsaitlər kimi, uzun müddət istifadə olunduqları üçün öz dəyərini tədricən itirir.

İstehsal təyinatlı əsas fondların ayrı-ayrı ünsürlərinin ümumi dəyərindəki nisbətləri əsas fondların istehsal strukturunu müəyyən edir. Əsas fondların tərkibində maşınların, avadanlıqların və cihazların payı nə qədər çox olarsa, onların hər pul vahidinə bir o qədər çox məhsul istehsal etmək mümkün olur.

Müxtəlif sahələrəaid olan müəssisələrdə istehsal təyinatlı əsas fondların strukturu bir-birindən fərqlənir. Müəssisənin əsas fondlarının strukturunun mütərəqqiliyi, onların tərkibində maşın və avadanlıqların payının artmasında özünü göstərir. İstehsal təyinatlı əsas fondların strukturunun dəyişməsinə, hər şeydən əvvəl elmi-texniki tərəqqi səbəb olur. Bu dəyişiklik, ilk növbədə, istehsal təyinatlı əsas fondların strukturunda aktiv hissənin payının artması ilə nəticələnir.

İstehsalın ixtisaslaşma, təmərküzləşmə və kooperativləşmə səviyyəsi də istehsal təyinatlı əsas fondların strukturuna əhəmiyyətli təsir göstərir. İstehsalın ixtisaslaşma və təmərküzləşmə səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, onun mexanikləşmə dərəcəsi bir o qədər yüksək və əsas fondların quruluşunda iş maşınları və avadanlıqların da xüsusi çəkisi böyük olar.

Əsas vəsaitlər Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə görə aşağıdakı kateqoriyalara ayrılır:

- 1) binalar, tikililər və qurğular;
- 2) maşınlar, avadanlıq və hesablama texnikası;
- 3) nəqliyyat vasitələri;
- 4) digər əsas vəsaitlər.

İstehsalın coğrafi yerləşməsindəki dəyişikliklər və iqlim şəraiti də əsas fondların strukturuna ciddi təsir göstərir.

İstehsal təyinatlı əsas fondların strukturuna istehsal olunan məhsulun mürəkkəbliyi ciddi təsir göstərir. Məsələn, sadə formalı, nisbətən kiçikçəkili məmulatların istehsalında, yaxud fərdi və xırda seriyalı istehsal zamanı fondların eyniadlı qruplarının xüsusi çəkisi ilə müqayisədə mürəkkəb formalı, çox ağır və iri qabarətli məmulatların hazırlanması zamanı əsas fondların quruluşunda binaların xüsusi çəkisi, kütləvi və iri seriyalı istehsal zamanı isə maşın və avadanlıqların xüsusi çəkisi daha yüksəkdir.

Artıq qeyd olunduğu kimi, müxtəlif sahələrin müəssisələrində istehsal təyinatlı əsas fondların quruluşu eyni olmur. Bu, hər şeydən əvvəl, konkret sahənin texniki-iqtisadi xüsusiyyətləri ilə izah edilir. Məsələn, maşınqayırma və metal emalı, qara metallurgiya, kimya və neft kimya, yüngül sənayedə, ocümlədən toxuculuq sənayesində iş maşınları və avadanlıqlar istehsal təyinatlı əsas fondların tərkibində daha böyük paya malik olur və bu pay 30 faizlə 50 faizə qədər intervalda dəyişir.

Yanacaq sənayesinin istehsal təyinatlı əsas fondlarının tərkibində qurğular və ötürücü mexanizmlərin xüsusi çəkisi, yüngül, yeyinti, maşınqayırma və metal emalı,

kimya və neft-kimya sənaye sahələrinin əsas fondlarının tərkibində binaların xüsusi çəkisi daha böyük, hasilat sənayesi sahələrində isə nisbətən az olur.

1.3. İstehsal resurslarından istifadənin təhlilinin informasiya təminatı və onun formalaşmasının metodoloji prinsipləri

Fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin məhsul istehsalı üzrə biznes-planın icra edilməsi və bazar tələblərinə uyğun şəkildə istehsalın miqyasının genişləndirilməsi, həmçinin sözügedən müəssisələrin mənfəətlə işləyə bilməsi birinci növbədə material resursları ilə istehsalın təmin olunması və onlardan effektiv istifadə dərəcəsindən bilavasitə asılıdır.

Hazırkı bazar rəqabəti şəraitində avans olunmuş kapitalın dövr sürəti göstəricisinin yüksəldilməsini tələb edir. Buna isə əldə edilməsi baha başa gəlmiş, həmçinin yüksək keyfiyyətli olan material resurslarının istifadə olunması ilə daha tez və istehsalı həyata keçirən üçün sərfəli qiymətlər ilə reallaşdırılmış, unikal məhsul istehsalının miqyasını genişləndirməklə nail olmaq olar. Materialların qiyməti ilə müqayisədə ondan hazırlanmış hazır məhsulun satış qiymətlərinin yüksək məbləğdə reallaşdırılması, eyni zamanda istehsal prosesi zamanı xammal və materiallara qənaət edilməsi məhsul istehsalının həcmi artırılması anlamına gəlir.

Material resurslarından qənaətlə və səmərəli şəkildə istifadəni təmin edən təsərrüfat daxili ehtiyatların aşkar olunması və həmin ehtiyatların səfərbər edilməsi zamanı iqtisadi təhlil həlledici rol oynayır. Bu istiqamətdə həyata keçirilən təhlilin qarşısında dayanan əsas vəzifələr kimi aşağıdakılar göstərilir:

- material təminatı planının reallığının təyin edilməsi;
- material təminatı üzrə müqavilənin şərtlərinin yerinə yetirilməsi və təminatın ahəngdarlığının təyin olunması;
- materiallardan istifadənin məhsul buraxılışı keyfiyyətinə, həcminə, həmçinin, rentabellik, mənfəət, maya dəyəri göstəricilərinə təsirinin qiymətləndirilməsi;

- material resurslarından istifadənin effektivliyinin qiymətləndirilməsi;
- material resurslarına qənaətedilməsini təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkar olunması və həmin ehtiyatların səfərbər olunmasına imkan yaradan konkret tədbirlər planının hazırlanması.

Material təminatının və material resurslarının istifadəsinin təhlili üçün istifadə edilən informasiya mənbələrinə aşağıdakılar aid olunur:

- material təminatı planı, xammal və material alışı ilə bağlı sifariş və müqavilələr;
- plan və hesabat maya dəyəri kalkulyasiyaları;
- resepturalar, cari və operativ uçot məlumatı;
- xammal və materialın mədaxil olunması, istifadəsi və qalığına dair analitik uçot məlumatı;
- material sərfi limitləri;
- material sərfi normaları və onlara edilmiş dəyişikliklər haqda məlumatlar;
- udel material sərfi limitləri;
- müəssisənin istehsal fəaliyyəti barəsində statistik hesabat;
- keyfiyyət şəhadətnamələri, ektpertiza materialları;
- istehsalat müşavirələrinin materialları.

Materiallardan istifadəni təhlil edərkən materiallardan istifadə əmsalı barədə danışmaq lazımdır. Bu əmsal faktiki material məsrəflərinin məhsul buraxılışı həcmnin faktiki göstəricisi və faktiki növlərinə görə biznes-plan kalkulyasiyalarında göstərilən material resurslarının sərfi miqdarına əsasən hesablanan material məsrəfləri həcmə bölünməsi ilə müəyyən olunur. Sözügedən əmsal istehsal prosesi zamanı məsrəf normaları tələblərinə riayət edilib-edilmədiyini göstərir.

Planlaşdırma və təhlil işlərində ümumiləşdirici göstəricilər və hissəvi göstəricilərdən istifadə olunur. Ümumiləşdirici göstəricilərin köməkliyi ilə material resurslarının istifadəsinin effektivliyi səviyyəsi və effektivliyin yüksəldilməsini təmin

etməyə imkan verən təsərrüfatdaxili ehtiyatlar barədə ümumi məlumatlar əldə edilir. Materialistifadəsinigöstərən hissəvi göstəricilərin təhlilinin köməkliyi ilə müxtəlif növ material resurslarının istifadəsinin effektivliyi, həmçininmüxtəlif məmulat növləri üzrə materialtutumu göstəricisinin aşağı salınmasını təmin etməyə imkan verən təsərrüfatdaxili ehtiyatların daha dəqiq aşkara çıxarılması və qiymətləndirilməsinə imkan yaranır.

Əmək resursları istehsal resurslarının mühüm tərkib hissəsi sayılır. Məhsul istehsalı həcmi və keyfiyyəti, müəssisənin sabit şəkildə inkişafı ,istehsal prosesinin ahəngdarlığı, bağlanmış müqavilə öhdəliklərinə vaxtında və düzgün şəkildə əməl olunması, həmçinin müəssisənin istehsal gücündən, material, maliyyə, su, torpaq vəbaşqa istehsal resurslarınınəsəmərəli istifadə olunması,birinci növbədə, bütün sadaladığımız resurslarıistehsala tətbiq edən əmək resursları ilə təmin olunması, həmin resursların ixtisas səviyyəsindən, peşə vərdişlərinin vəziyyətindən, iş vaxtının intensiv şəkildə istifadəolunmasından , maddi olaraq stimullaşdırılmasından birbaşa asılıdır.

Bazar şəraitində istehsal prosesinin intensiv şəkil inkişaf etdirilməsinin sürətləndirilməsi, buraxılmış məhsulların keyfiyyətinin artırılması, yeni məhsul növlərinin mənimsənilməsi, baha başa gələn və istehsal gücü yüksək olan maşın və avadanlıqlardan səmərəlişəkildə istifadəolunması ilə sahibkar kapitalının artırılmasında əmək resursları ilə təmin edilmə vəhəmin resurslardan səmərəli şəkildə istifadə edilməsi həlledici rolamalıdır. Müəssisənin istehsal gücü və istehsalın texniki səviyyəsi artdıqca , yeni, mütərəqqi texnologiyaların istifadə miqyası genişlədikcə, yüksək ixtisasa sahib işçilərə tələbat da çoxalır.

Daxili vəxarici bazara yüksək keyfiyyətə malik olan, istehlakçıların tələblərinə uyğun növlərdə, ucuz, eyni zamanda mənfəətli, nisbətən daha tez şəkildə reallaşdırılmağa malik məhsulların istehsalımüəssisələrin yüksək ixtisasa sahibəmək resursları ilə təmin edilməsini, əmək məhsuldarlığı göstəricisininhər zaman yüksəldilməsini və iş vaxtından tam şəkildə istifadə olunmasınıtələb edir. İş yerlərinin

yüksək ixtisaslaşmaq resursları ilə təmin edilməsi iş vaxtı itkiləri göstəricilərinin azaldılması ilə istehsal resurslarının səmərəli istifadəsinin təşkil olunması , məsrəflər, qeyri-məhsuldar xərclər və itkilərin , məhsul (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin azaldılması, əmək məhsuldarlığının və istehsal prosesinin mənfəətliliyinin yüksəldilməsi kimi problemlərin həllində xüsusi önəm daşıyır.

Müəssisələrin əmək resursları ilə təmin edilməsi və həmin resurslardan istifadənin təhlili qarşısında dayanan əsas vəzifələr aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir :

- 1) bütövlükdə şirkət üzrə, müxtəlif istehsal səxləri və köməkçi istehsal sahələrində işçilərin, eləcə də inzibati işçilərin faktiki sayının biznes-plana uyğun olmasını, habelə biznes-plandan kənarlaşmaların səbəblərinin müəyyən olunması;
- 2) əlavə olaraq əmək resursları cəlb edilmədən istehsal həcmi üçün çoxaldılmasını təmin edən daxili imkanların aşkara çıxarılması;
- 3) mövcud olan əmək resurslarının strukturunun və dinamikasının təyin edilməsi;
- 4) işçilərin, həmçinin fəhlələrin say, tərkib və strukturunda dəyişikliklərin iş vaxtından istifadəyə və məhsul istehsalının həcmi əmək məhsuldarlığının təsirinin hesablanması;
- 5) işçi axını və onun səbəblərinin təyin edilməsi;
- 6) əmək məhsuldarlığının dinamikası və artım templəri göstəricilərinin istehsalın nəticəsinə təsirinin qiymətləndirilməsi;
- 7) hasilat normalarının yerinə yetirilməsinin, kənarlaşmaların səbəblərinin, həmçinin mövcud olan normaların istehsal şərtlərinə və texnologiyalarına uyğunluğunun təyin olunması;
- 8) iş vaxtı itkilərinin və iş vaxtının istifadəsinin istehsalın həcmiə olan təsirinin öyrənilməsi;
- 9) əmək haqqı məsrəfləri üzrə kənarlaşmaların və onların səbəblərinin təyin edilməsi;

- 10) əmək məhsuldarlığı və əmək haqqında olan artım templərinin qanunauyğunluğunun qiymətləndirilməsi;
- 11) əmək resurslarının səmərəli istifadəsini, xüsusən mütərəqqi hasilat normalarının tətbiq edilməsini, iş vaxtı itkiləri göstərcilərinin azaldılmasını, əməyin təşkil olunması və ödənilməsi formalarından istifadəni, kadrların ixtisas səviyyələrinin yüksəldilməsini, işçilərin maddi şəkildə stimullaşdırılmasını və ümumilikdə təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkarlanmasını və səfərbər olunmasını təmin etməyə imkan yaradan tədbirlər planının hazırlanması.

Bazar şəraitində satışların maya dəyərinin azaldılması və istehsal məsrəflərinə qənaət edilməsi fəaliyyət göstərən müəssisələrdə istehsal prosesinin səmərəliliyinin artırılması, həmçinin müflisləşməyə mane olmaq üçün zəruri şərtlərdən biri sayılır. Reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin aşağı salınması daxili və xarici bazarlarda mövcud olan azad bazar rəqabətinə tab gətirməsi, hazır məhsul və malların zərərsiz şəkildə, nisbətən daha ucuz qiymətlərlə cəld reallaşdırılması və nəticədə , avans edilmiş kapitalın daha tez şəkildə sahibkara qaytarılması kimi problemlərin həllində rolunu heç də az deyildir.

Müəssisələrdə istehsalatda material, əmək, elektrik enerjisi və digər pul və material məsrəflərinə qənaət edilməsi istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə bərabər məhsul (iş və xidmətlər) istehsalını genişləndirməyə böyük imkanlar yaradır. Daxili və xarici bazarlarda məhsul, iş və xidmətlər üçün satış qiymətləri, müəssisələrin arzu və istəklərindən asılı olmayaraq, əksər hallarda alıcıların tələbləri ilə formalaşan indiki şəraitdə mənfəətin, xüsusilə əməliyyat mənfəətinin çoxaldılması, habelə mövcud istehsal resurslarından istifadənin mənfəətliliyinin yüksəldilməsi əmtəəlik məhsulun (iş və xidmətin) maya dəyəri səviyyəsindən və onun aşağı salınması planının yerinə yetirilməsindən bilavasitə asılıdır.

Bazar şəraitində satışların maya dəyəri göstəricisi tədarük, istehsal və satış kimi proseslərə yönəldilmiş maliyyə, material və əmək resurslarının istifadəsinin

effektivliyini xarakterizə edənən mühüm keyfiyyət göstəricilərindən biri hesab olunur. Məhsul üçün satış qiymətləri bazarda mövcud olan tələb və təklifin təsiri ilə formalaşır və dövlət tərəfindən tənzimlənmir. İndiki bazar şəraitində istehsal və satışın mənfəətliliyi qeyd olunan fəaliyyətlərin tam maya dəyəri səviyyəsindən birbaşa asılı kəmiyyət sayılır.

Reallaşdırılan məhsul, iş və xidmətlər üçün satış qiymətlərinin bazarda olan təsərrüfat subyektləri idarəetmir, lakin bundan fərqli olaraq istehsalat və satışa olan məsrəfləri və habelə, bu məsrəflərin əvəzində formalaşmış satışların maya dəyəri təsərrüfat subyektləri tərəfindən idarə olunur. Beləliklə, indiki bazar şəraitində istehsal məsrəflərinin aşağı salınması əməliyyat mənfəətinin çoxaldılması ilə bağlı başlıca ehtiyat mənbəyikimi çıxış edir.

Məsrəflərə qənaət və satışların maya dəyərinin azaldılması ilə hazır məhsulun (iş və xidmətlərin) nisbətən ucuz qiymətlərlə satılması imkanlarının mövcudluğu şəraitində potensial malalanları seçmək, pulu qabaqcadan ödənməklə, yaxud da nağd pula hazır məhsulu reallaşdırmaq asanlaşır. Bundan belə nəticəyə gəlmək olar ki, məsrəflərdə qənaət edilməsi və satışların maya dəyərinin azaldılması indiki bazar şəraitində ən əsas problem kimi göstərilən anbarlarda mövcud olan hazır məhsul qalıqları və debitor borçları göstəricilərinin aşağı salınması, sahibkarlar tərəfindən avans edilmiş vəsaitlərin daha tez şəkildə qayıtması, borcların idarə olunması və reallaşdırma ilə əlaqədar xərclərin ixtisara salınması məsələlərinin həllində müstəsna əhəmiyyət daşıyır.

Məhsulun (iş və xidmətlərin) keyfiyyətini aşağı salmamaq şərti ilə məsrəflərə qənaət edilməsi satışların maya dəyərinin azaldılmasının nəticəsində mənfəətin, həmçinin vergiyə cəlb edilən mənfəətin yüksəldilməsi mənfəətdə payları olan əmək kollektivinin və dövlətin maddi marağını təmin edən əsas problemlərdən biri hesab olunur. Məsrəflərə qənaət və satışların maya dəyərinin azaldılması nəticəsində satışdan yaranan gəlirlərin və mənfəətin çoxaldılması mənfəət və gəlir vergisi ödəmələrinin, təsisçilərə dividend ödəmələrinin, müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəətin

artırılması, eyni zamanda əməyin ödənilmə səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün başlıca ehtiyat mənbəyi sayılır.

Reallaşdırılan məhsul və malların maya dəyəri azaldıqca həmin məhsulların satış qiymətlərinin azaldılması imkanları çoxalır ki, bu da istehlakçıların maddi marağının təmin edilməsində olan təşkilati və iqtisadi problemlər sırasına daxildir.

İstehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi, genişləndirilməsi, vəsaitə qənaətlə əlaqədar maddi stimullaşdırma kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi, investisiya qoyuluşlarının çoxaldılması, yeni məhsul növlərinin mənimsənilməsi, iqtisadi sanksiyalar ilə bağlı ödəmələrin azaldılması, potensial malsatan və malalanlar ilə əlaqələrin yaradılması kimi problemlərin həlli məsələsində dəsatışların maya dəyərinin azaldılmasının əhəmiyyəti az deyildir. Belə bir vəziyyətdə mülkiyyət forması və tabeçiliyindən asılı olmamaqla, ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən bütün təsərrüfat subyektlərində məsrəflərin vəsatışların (işin, xidmətin) maya dəyərinin azaldılması ehtiyatlarının aşkar edilməsi və həmin ehtiyatların səfərbər olunması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi menecmentin və həmçinin, iqtisadi təhlilin qarşısında dayanan ən aktual problemlərdən biri sayılır.

Məsrəflərin vəsatışların maya dəyərinin təhlili zamanı qarşıda dayanan əsas vəzifələr aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- satışların maya dəyərinin azaldılması üzrə biznes-planın yerinə yetirilmə dərəcəsinin qiymətləndirilməsi;
- məsrəflərin vəsatışların maya dəyərinin dinamikasının və artım templərinin effektivliyinin müəyyən olunması;
- əmtəəlik məhsulun bir pul vahidinə, məsrəflərin həcminə təsir edən amillərin müəyyən edilməsi və hər bir amilin təsir dərəcəsinin hesablanması;
- ayrı-ayrı məhsul çeşidləri üzrə maya dəyəri göstəricilərini təhlil etməklə müəssisə üçün sərfəli məhsul çeşidlərinin müəyyən edilməsi;
- məhsul çeşidləri üzrə məsrəflərə qənaət etmək mümkün olmadıqda onların

istehsal prosesindən çıxarılmasına dair qərar layihələrinin hazırlanması;

- əmtəəlik məhsul və müxtəlif məhsul çeşidlərinin maya dəyəri göstəricilərini xərc maddələri baxımından təhlil edərək maya dəyərinin azaldılmasını təmin etməyə imkan yaradan təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkara çıxarılması;
- daxili və xarici amilləri hesaba almaqla satışların maya dəyəri göstəricilərinin proqnozlaşdırılması.

Dövlət və özəl müəssisələrdə əsas fondların həcmi artması, onların tərkibində yer tutan istehsal təyinatlı fondların, xüsusən də maşınların və avadanlıqların əsas fondların tərkibində payının artması ilə, istehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsi, avtomatlaşdırılması, avtomatik idarəetmə sistemlərinin, axın xətlərinin, sənaye robotlarının tətbiqinin genişlənməsi ilə, ölkədaxili müəssisələrdə xaricdən yüksək məbləğlər qarşılığında alınmış istehsal gücü yüksək olan maşın və avadanlıqlardan istifadənin çoxalması ilə təsərrüfat subyektlərində mövcud olan əsas fondların daha da effektiv şəkildə istifadə olunmasına ehtiyac artır. Bu baxımdan da mülkiyyətin formasından və təbəçiliyindən, istehsalın strukturu və həcmindən, istehsal prosesinin istiqamətindən, miqyasından və digər fərqləndirici xüsusiyyətlərdən asılı olmayaraq ölkə ərazisində fəaliyyətlə məşğul olan bütün müəssisələrdə əsas fondların, xüsusən də istehsalat xidmət edən əsas fondların, texnoloji proseslərin icrası ilə məşğul olan maşın və avadanlıqların, həmçinin, digər texniki vasitələrin istifadəsi ilə bağlı göstəricilər təhlil olunur.

Bazar rəqabətinin artdığı bir şəraitdə daha məhsuldar olan, əmək məhsuldarlığı səviyyəsini yüksəldən, istehsalatda tullantı miqdarının azalmasını təmin edən, yüksək keyfiyyətə malik məhsul (iş və xidmətlər) istehsal etmək və bazara çıxartmaq imkanlarına malik avadanlıqlarla təchiz olunan müəssisələr daxili və xarici bazarlarda daha tez reallaşdırıla bilən məhsullar çıxartmaqla yüksək rəqabət qabiliyyətinə nail olur. Bazar rəqabəti dərinləşdikcə istehsal texnologiyalarında daha çox məhsuldar olan maşın və avadanlıqların istifadə olunmasına ehtiyac sürətlə artmağa davam edir.

Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, müəssisələrdə məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı həcmələrinin çoxaldılması, onların keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsinin ən önəmli amillərindən biri də sənaye müəssisələrinin əsas fondlarla təmin olunması və onlardan istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsi hesab olunur. Bu baxımdan da mülkiyyət forması və təbəçiliyindən asılı olmadan, ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən bütün sənaye müəssisələrinin əsas fondlarla təmin olunması səviyyəsi qiymətləndirilir və onlardan istifadəni xarakterizə etməyə imkan verən göstəricilər sisteminə təhlil zamanı diqqət yetirilir.

II FƏSİL: İSTEHSAL RESURLARINDAN İSTİFADƏNİN TƏHLİLİ METODİKASI VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1 Material resurslarından istifadənin təhlili metodikası və onun təşkili proseduraları

Bildiyimiz kimi iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişafının, istehsal prosesinin intensivləşdirilməsinin mühüm amillərindən biri materiallardan, xammaldan və yarımfabrikatlardan istifadə səviyyəsinin yüksəldilməsidir. Bu baxımdan material resurslarından istifadənin təhlilinin təkmilləşdirilməsi xüsusi rola malikdir. Material resurslarından istifadənin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyən edilməsi müəssisə üçün ən səmərəli istehsal prosesini təşkil etməyə nail olmaq məqsədilə araşdırmalar aparılır. Bəs material resurslarından istifadəni daim nəzarətdə saxlamağa nələr səbəb olur? Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatında istehsalçı məhsulu hansı qiymətə istehsal etdiyindən asılı olmayaraq onu bazarda formalaşan qiymətə satmağa məcbur olur ki, əks təqdirdə istehsalda baş verən fasilələr, hazır məhsulların saxlanılmasına çəkilən xərclər, məhsulların xarab olması, yararsız hala düşməsi nəticəsində istehsalçı daha çox zərərə məruz qala bilər. Bundan başqa material resursları ilə təminatda müəyyən çatışmazlıqlar mövcud olur, yaxud elə resurslar var ki, onlar ölkəyə idxal olunur. Bu zaman həmin material resurslarının əldə olunmasına və emal edilməsinə çəkilən xərclərin səviyyəsi də yüksəlir ki, bu da öz növbəsində material resurslarının qiymətinin yüksəlməsi ilə nəticələnir. Bu da birbaşa satışların maya dəyərini artırır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz satış qiymətinin təsiri nəticəsində müəssisə az mənfəət əldə edir, yaxud fəaliyyətini zərərlə başa vurur. Bütün bunlar hər bir müəssisənin davamlı işləməsinə, fəaliyyətin fasiləsizliyinə mənfi təsir göstərir. Bu cür sonla qarşılaşmamaq üçün istehsal resurslardan səmərəli istifadə edilməsi, resurs mənbələrinin aşkar edilərək istifadə olunması vacib və aktual bir problem kimi qarşıda dayanır.

Material xərcləri məhsul (iş, xidmət) istehsalına sərf edilmiş məsrəflərin tərkibində əhəmiyyətli yer tutur. Materialların rəasional istifadəsi istehsalın artımına, satışların maya dəyərinin azalmasına, mənfəətin artımına və rəntabellik səviyyəsinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir. İstehsal resurslarından istifadə səviyyəsinin yüksəldilməsində texnoloji yeniliklərin tətbiqi, alternativ və səmərəli material resursları mənbələrindən istifadə olunması, resursların təkrar istifadəsinin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Material resurslarından istifadənin təhlilinin təkmilləşdirilməsi üçün hansı məsələlər xüsusi önəm daşıyır? Fikrimizcə, bu istiqamətdə aparılan təhlilin qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakı kimi sistemləşdirilə bilər:

- 1) Təhlil işi aparılan müəssisənin material resursları ilə təmin edilməsi səviyyəsinin müəyyən olunması ;
- 2) Resurslardan istifadə olunmasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi ;
- 3) Material resurslarının və onlara çəkilən xərclərin səmərəli idarə olunmasının öyrənilməsi ;

Qeyd etdiyimiz istiqamətdə təhlilin həyata keçirilməsi zamanı müxtəlif informasiya mənbələrindən istifadə olunur:

- Maddi-texniki təminat planı ;
- maddi-texniki təminat şöbəsinin operativ məlumatları ;
- xammal və material resurslarının alınması barədə müqavilə və sifarişlər ;
- materialın şərti normaları və həmin normalara edilmiş dəyişikliklərə aid məlumatlar ;
- xammalların və materialların daxil olunması, istifadəsi və qalıqlarına aid analitik məlumatlar ;
- cari və operativ uçotun məlumatları ;

İstehsal prosesinin fasiləsizliyi üçün müəssisənin xammal və materiallarla vaxtı-vaxtında təmin olunması vacib sayılır. Bu da təminat məsələsinin önəmini göstərir.

Təminat işini düzgün qurmaq üçün əsas bir məsələni aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Fikrimizcə, bu istehsal prosesində tələb olunan xammal və material resurslarının miqdarı məsələsi ola bilər. Bu tələbat müəssisədə tətbiq olunan istehsal texnologiyası və istehsalı həyata keçirilən məhsulların xüsusiyyətlərindən asılı olaraq formalaşdırılmış normalar ilə müəyyən olunur. Qeyd etdiyimiz normalar, əsasən, müxtəlif sahələrin xammal və material resurslarına olan tələbatlarının cəmi kimi müəyyən olunur.

Material-texniki təminat planını tərtib edən zaman kənar və daxili malgöndərənlərlə bağlanmış müqavilələrin müddətlərinə, göndərilmə və çatdırılma şərtlərinə nəzər yetirmək lazım gəlir. Bundan başqa müəssisənin öz anbarında və istehsal sexlərində hesabat dövrünün əvvəlinə olan xammal və material resursu qalıqlarının miqdarını nəzərə almaq mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, material-texniki təminat planı müəyyən normalar əsasında formalaşdırılır. Bu normalardan danışılan zaman material sərfi norması anlayışına çıxır.

Material resurslarının sərfi normaları istehsal resurslarından istifadənin təhlilində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki qeyd etdiyimiz anlayış istehsal prosesində yeni texnologiyaların tətbiqi və yeni məhsul növlərinin formalaşdırılması prosesi ilə birbaşa əlaqəlidir. Material sərfi normasının iqtisadi ədəbiyyatlarda 3 əsas komponentdən ibarət olduğu göstərilir:

- 1) resursların faydalı sərfi;
- 2) texnologiyalardan və istehsal şəraitindən irəli gələn texnoloji tullantılar;
- 3) resursların itkisi.

İstehsal resurslarından istifadənin təhlili zamanı material resurslarından istifadənin səmərəliliyinə xüsusi diqqət yetirilir. İqtisadi ədəbiyyatlarda istehsal resurslarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilər 2 əsas kateqoriya üzrə ümumiləşdirilir:

- 1) ümumiləşdirici parametrlər

2) hissəvi göstəricilər

Bu göstəricilərdən aparılan təhlil prosesində konkret məsələnin aydınlaşdırılması, sərf olunan resursun səmərəliliyi haqqında fikir yürütmək üçün müvafiq məqamlarda istifadə olunur. Başqa sözlə desək, ümumiləşdirici göstəricilərin tətbiqi zamanı istehsal resurslarından istifadənin səmərəliliyi barədə lazımi informasiya əldə etmək mümkün olmadıqda, resurslardan istifadəni əks etdirən hissəvi göstəricilərdən istifadə olunur. Hissəvi göstəricilərin köməyi ilə ayrı-ayrı istehsal resurslarından istifadənin səmərəliliyi müəyyən olunur və eyni zamanda, müxtəlif növ məhsul istehsalında materialtutumunun azaldılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili resursları aşkarlamaq mümkün olur.

Ümumiləşdirici göstəricilər qrupuna, bir qayda olaraq məhsulun materialtutumu, materialverimi, materiallardan istifadə olunmaəmsalı, material məsrəflərinin satışların maya dəyərində xüsusi çəkisi, material məsrəfləri və istehsalın həcmnin artım templərinin nisbəti əmsalı daxil edilir.

Məhsulun materialtutumu dedikdə, satılmış məhsulun hər pulvahidinə nə qədər material sərf olunduğu başa düşülür. Bu zaman qeyd etdiyimiz göstəricini hesablamaq üçün məhsulun hazırlanması zamanı istifadə olunmuş material resurslarının dəyərini istehsal olunmuş məhsulun dəyər ifadəsində həcmə bölmək tələb olunur.

Digər bir göstərici olan məhsulun materialverimini hesablamaq üçün hazır məhsulun dəyərini onun istehsalı üçün sərf edilən material məsrəflərinə bölmək lazım gəlir. Materialverimi istifadə edilən material resurslarının hər pul vahidinə düşən istehsalın miqdarını göstərir.

Material məsrəflərinin satışların maya dəyərində xüsusi çəkisi göstəricisini müəyyənləşdirmək üçün material məsrəfləri məbləğinin satışların maya dəyərinə faiz nisbəti tapılır. Qeyd etdiyimiz göstəricinin dinamikası məhsulun materialtutumunun dəyişməsinə göstərir.

Materiallardan istifadə olunmaəmsalı material məsrəflərinin faktiki göstəricisinin məhsul buraxılışının faktiki həcm və çeşidlər üzrə plan kalkulyasiyalarında göstərilən

material resurslarının sərfi miqdarına əsasən hesablanan material məsrəflərinin həcminə bölünməsi ilə müəyyən olunur. Sözügedən əmsal istehsal proseslərində materiallara olan qənaət səviyyəsini, yaxud israfçılığa yol verilməsini, bir sözlə, məsrəflər üzrə normalara riayət olunduğunugöstərir.

Ümumi, və yaxud əmtəlik məhsulun istehsalı indeksini material məsrəfi indeksinə böldükdə istehsalın həcmi və material məsrəflərinin artma templərinin nisbəti əmsal müəyyən olunur. Qeyd olunan əmsal materialveriminin dinamikasını nisbi olaraq göstərir. Bundan əlavə materialveriminin artmasına təsir göstərən amilləri də açıqlayır.

Fərz edək ki, meyvə şirəsi istehsal edən müəssisənin 2017-ci il üçün "Heyva şirəsi" meyvə şirələrinin istehsalına material məsrəfləri, həmin məhsulun buraxılış qiyməti ilə dəyərinin biznes-plan və faktiki göstəricilərindən istifadə etməklə meyvə şirələrinin material tutumu və materialverimi göstəricilərini qiymətləndirmək tələb olunur. "Heyva şirəsi" meyvə şirələrinin istehsalı zamanı məhsul istehsalına sərf olunan material məsrəfləri biznes-plan üzrə 9840 min manat, faktiki isə 10785 min manat, məhsulun buraxılış qiyməti ilə dəyəri biznes-plan üzrə 12180 min manat, faktiki isə 14530 min manat təşkil edir. Bu zaman adı çəkilən göstəricilər aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$\text{Biznes-plan üzrə material tutumu} = 9840 : 12180 = 0,80 \text{ manat}$$

$$\text{Faktiki material tutumu} = 10785 : 14530 = 0,74 \text{ manat}$$

$$\text{Biznes-plan üzrə materialverimi} = 12180 : 9840 = 1,23 \text{ manat}$$

$$\text{Faktiki materialverimi} = 14530 : 10785 = 1,34 \text{ manat}$$

Hesablamalardan göründüyü kimi, əmtəlik məhsulun material tutumu biznes-planda nəzərdə tutulan 0,80 manat əvəzinə faktiki 0,74 manat təşkil edir. Hesabat ilində meyvə şirəsinin material tutumu biznes-planla nisbətən +0,06 manat artım nümayiş etdirir. Həmçinin aparılmış hesablamalar göstərir ki, əmtəlik məhsulun materialverimi biznes-planda nəzərdə tutulan 1,23 manat əvəzinə faktiki 1,34 manat

olmuşdur. Hesabat ilində meyvə şirəsinin materialverimi biznes-plana nisbətən +0,11 manat artmışdır.

Materialverimi və materialtutumu göstəricilərinə təsir edən amillər aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

- 1) Yeni texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı olan amillər;
- 2) İstehsal edilən məhsulun strukturunun dəyişməsi;
- 3) İstehsal edilmiş məhsulların tərkibində rentabellik səviyyəsi yüksək olan məhsulların xüsusi çəkisinin dəyişməsi ;
- 4) Material resurslarının və konkret məhsul növlərinin qiymətlərinin dəyişməsi.

Təcrübədə material resurslarından istifadənin təhlili aparılarkən yalnız həcm və faktiki göstəricilərdən istifadə olunmur. Müəyyən hesabat dövrü ərzində material resurslarının artım tempi, müqayisəli qiymətlərləmtəlik məhsul istehsalının həcmi, məhsul satışının məbləği və s. haqqında məlumatlardan istifadə etməklə material resurslarının hərəkəti və onlardan istifadə göstəricilərinin dinamikasının təhlili həyata keçirilir. Materialtutumu və materialverimi göstəricilərinin səviyyəsinin dəyişməsi səbəblərini istifadə olunmuş materialların keyfiyyətində, onların qiymətində, məhsul vahidinə düşən material sərfi normalarında və sair amillərdə axtarmaq təhlil zamanı daha məqsəduyğun hesab olunur.

Materialtutumu və materialverimi kimi iqtisadi göstəricilərin səviyyəsinə, bir sıra digər faktorlar da təsir edir:

- 1) Məhsul vahidinə sərf edilən material sərfi normasının dəyişməsi;
- 2) Material vahidinin faktiki qiymətinin dəyişməsi.

Material resurslarından istifadənin effektivliyini araşdırarkən, onun xüsusi göstəriciləri olan materialverimi və materialtutumunun təhlili müəyyən mərhələlərlə aparılır.

- a) material resurslarından istifadənin təhlili;
- b) material resurslarından istifadənin səmərəliyinə təsir göstərən amillərin təhlili;
- c) məhsulun materialtutumunun amilli təhlili;

d) konkret növ məmulatların materialtutumunun təhlili .

Mütəxəssislər ,adətən yuxarıda sadalanan mərhələlərin yekununda material resurslarından istifadənin effektivliyi barədə düzgün fikir formalaşdırmağa nail olunacağını bildirir. Qeyd olunan istiqamətdə aparılan təhlil prosesində konkret növ məmulatların materialtutumunun dəyişməsinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Konkret növ məmulatların materialtutumunun dəyişməsinə bir sıra amillər təsir göstərir ki, bu amillərə aşağıdakılar aid olunur:

- 1) Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istehsalda tətbiqi ilə əlaqədar olan amillər;
- 2) Məhsul istehsalına sərf edilən material-texniki resursların qiymətinin dəyişməsi;
- 3) Məhsulun quruluşunun dəyişməsi.

Bundan başqa, konkret növ məmulatların materialtutumunun səviyyəsi material sərfi normalarının dəyişməsindən, xammal və materialların keyfiyyətindən, istehsalın texnologiyasından, itkilərin və tullantıların həcmindən asılı ola bilər.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinə və onun fəaliyyətinin nəticələrinə material resurslarının vəziyyəti mühüm təsir edir. Ahəngdar məhsul istehsalı və satışına nail olmaq üçün resursların miqdarı və sərfiyyatı optimal olmalıdır. Belə ki çoxlu sayda resursların anbarlarda yığılması və həmçinin, resursların çatışmazlığı müəssisənin fəaliyyətində problemlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Resursların tələbatdan artıq miqdarda anbarda yığılıb qalması müəssisənin işgüzar fəallığının aşağı düşməsinə göstərir. Bu da , öz növbəsində, dövriyyə kapitalının dövriyyə sürətinin azalmasına gətirib çıxarır. Bundan başqa , resursların anbarda saxlanması zamanı baş verən köhnəlmə və xarab olma nəticəsində xammal və material itkisi də artır.

Qeyd etdiyimiz kimi resursların çatışmazlığı da müəyyən problemlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Bu zaman istehsal güclərindən tam istifadə olunmur, məhsul buraxılışının həcmi aşağı düşür, satışların maya dəyəri yüksəlir və bunların hər biri müəssisənin maliyyə vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Bu səbəbdən müəssisədə istehsal

prosesinin stabil və effektiv həyata keçirilməsi üçün vaxtlı–vaxtında və tam həcmdə lazımi resurslarla təmin etmək şirkət rəhbərliyi və menecerlər qarşısında aktual bir problem kimi dayanır.

Əvvəlki paraqrafta qeyd etdiyimiz 2 növ göstəricilər sistemindən birinin hissəvi göstəricilər olduğu məlumdur. Bu göstəricilər arasında fərq nədən ibarətdir? Ümumiləşdirici göstəricilər yalnız dəyər ifadəsindəəks olunsa da, material resurslarından istifadəni xarakterizə edən hissəvi göstəricilər həm şərti-natural, həm də natural ifadədə hesablanır və təhlil edilir. Ən çox istifadə edilən hissəvi göstəricilər və onların hesablanması qaydaları aşağıdakı kimidir:

- 1) Məhsulun xammal tutumu;
- 2) Məhsulun metal tutumu;
- 3) Məhsulun yanacaq tutumu;
- 4) Məhsulun elektrik enerjisi tutumu;
- 5) Məhsulun yarımfabrikat tutumu;
- 6) Məmulatın udel material tutumu - sərf edilən materialların natural , yaxud şərti natural ifadədə miqdarı müqabilində alınan məmulatların sayına bölməklə hesablanır;
- 7) Udel konstruktiv material tutumu məmulatın təmiz çəkisini müvafiq texniki parametrlə bölməklə təyin edilir;
- 8) Məmulat istehsalında materiallardan istifadəəmsalı– məmulatın təmiz cəkisinin natural ifadədə məmulat vahidinə yararlı material sərfi miqdarına vurub, alınan nəticənin məmulata material sərfi norması ilə faktiki material sərfinin hasilinə bölməklə təyin edilir.

Material resurslarından istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı material məsrəflərinin struktur tərkibinin təhlil edilməsi müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Başqa cür desək, material məsrəflərinin hansı elementlərdən ibarət olduğunu müəyyənləşdirmək gəlir. Praktikada material məsrəflərinin tərkibinə xammal, material, satın alınmış yarımfabrikatlar, yanacaq və sürtkü materialları, elektrik

enerjisi, tikinti materialları, istismardaolan azqiymətli əşyalar, alətlər və s. aid edilir. Qeyd etdiklərimizə uyğun olaraq təhlil zamanı istehsal məsrəflərinin tərkibində hansielementin daha böyük xüsusi çəkiyə malik olması müəyyənləşdirilir. Belə təhlilin aparılmasında əsas məqsəd qənaətin mümkün olub-olmamasını müəyyən etməkdir. Belə ki, bəzən xüsusi çəkisi böyük olan xərc elementlərinə1-2 faiz qənaət edə bilməkdigərelementlər üzrə bütövlükdə xərcə bərabər tutulur. Nəzərəalmaq lazımdır ki, material resurslarından səmərəli istifadə məsələsində materialların əvəzedici məsələsinin də önəmi artır. Yəni müəssisə bu və ya digər səbəbdən, şəraitdən, imkanlardan asılı olaraq, məcburən və yaxud könüllü, bəzi hallarda isə yeni texnologiyaya uyğunlaşmaq üçün bu və ya digər material növünün əvəzinə funksional cəhətdən əvəzedici materiallardan istifadə edə bilər. Bütün bu kimi məsələlər təhlil prosesində diqqət mərkəzində dayanır.

Təhlil zamanı diqqət yetirilməli olan məqamlardan biri də istehsal resurslarının keyfiyyəti, onların istehsalə yararlı olub-olmaması məsələsidir. Bildiyimiz kimixammal və materiallar anbarlarda uzun müddət saxlandıqda onlar öz keyfiyyətini müəyyən dərəcədə itirə bilər. Buna görə də təhlil vasitəsi ilə xammal və materialın qalığı vəziyyətinə qiymət vermək lazımdır. Təhlil vasitəsi ilə material məsrəfi üzrə qənaəti, yaxud da artıq məsrəfi müəyyən etmək lazımdır. Bunun üçün aşağıdakı düsturdan istifadə etmək məqsədə uyğun sayıla bilər:

$$M_q = (M_{ki} / M_{mki} - M_{hi} / M_{mhi}) \times M_{əhi}$$

Burada:

M_q - materiallara qənaəti;

M_{ki} - keçən ay üzrə olan material məsrəfini;

M_{mki} - keçən ay üzrə olan məhsul istehsalını;

M_{hi} - hesabat ayında material məsrəfini;

M_{mhi} - hesabat ayı üzrə məhsul istehsalını göstərir.

Material məsrəfi üzrə kənarlaşmanı başqa üsulla da tapmaq olar. Bunun üçün yuxarıda adını çəkdiyimiz müəssisənin 2016 və 2017-ci illərinin məlumatlarından

istifadə etməklə "Nar şirəsi" (1 litrlik) meyvə şirəsi istehsalı üzrə göstəricilərdən faydalanaraq aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib etmək daha məqsədə uyğundur:

Cədvəl № 1

№	Göstəricilər	2016	2017	%-lə
1	Məhsul istehsalı (min manatla)	16.320,00	18.975,00	116,2
2	Material məsrəfi (min manatla)	10.800,00	11.725,00	108,5

Məhsulun faktiki həcminə görə material məsrəfini müəyyən etsək, bu $10.800,00 \times 116,2 : 100 = 12.599,60$ min manatə bərabər olar. Materialın faktiki məsrəfi isə 11.725,00 min manat olmuşdur.

Deməli, material məsrəfləri üzrə qənaət 874,60 min manat ($11.725,00 - 12.599,60$) təşkil etmişdir. Təhlilin köməyi ilə məsrəfləri ayrı-ayrı material növləri üzrə də müəyyən etmək mümkündür.

Təhlil prosesində iqtisadi təhlilin ənənəvi üsulları ilə yanaşı material qaytarma göstəricisindən də istifadə edilir. Bunun üçün yenə müəssisənin 2016 və 2017-ci illərini əhatə edən "Nar şirəsi" (1 litrlik) meyvə şirəsi üzrə istehsal göstəricilərindən istifadə etmək olar:

Cədvəl № 2

№	Göstəricilər	2016	2017	Kənarlaşma
1	Məhsul istehsalı (min manatla)	16.320,00	18.975,00	2.655,00
2	Məhsulun hər manatına: a) material məsrəfi; v) enerji	0,25	0,24	+0,01

	məsrəfi	0,05	0,09	-0,04
	CƏMI:	0,30	0,33	-0,03

2 sayılı cədvəlin məlumatlarından istifadə etməklə yekun kənarlaşmaya təsir göstərən amillərin təsir dərəcəsini müəyyən etmək və qiymətləndirmək olar:

1. Məhsul həcmnin dəyişməsinin təsiri:

a) Material məsrəfi üzrə: $2.655,00 \times 0,25 = +663.75,00$ minmanat

b) Enerji məsrəfi üzrə: $2.655,00 \times 0,05 = +132.75,00$ minmanat

CƏMI: 796,5 min manat

2. Məhsulun hər manatına məsrəfin dəyişməsinin təsiri:

a) Material məsrəfi üzrə: $(0,24 - 0,25) \times 18.975,00 = -189.75$ min manat

b) Enerji məsrəfi üzrə: $(0,09 - 0,05) \times 18.975,00 = +759$ min manat

CƏMI: +569.25 min manat $((-189.75) + (+759))$ təşkil edir.

Təhlil zamanı bu hesablamaların ümumi şəkildə düzgün olmasını da yoxlamaq lazımdır.

1. Məhsul istehsalının ümumi artıma təsiri +796.5 min manat $(2.655,00 \times 0,30)$

2. Məhsulun hər manatına material məsrəfinin dəyişməsinin təsiri +569,25 min manat $(0,03 \times 18.975,00)$, ikiamilin təsiri 1.365,75 min manata $(569,25 + 796,5)$ bərabərdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhlil prosesində material məsrəflərindən səmərəli istifadəyə daha dərin yanaşmaq üçün ayrı-ayrı material növləri üzrə də kənarlaşmaya təsir edən amilləri müəyyən etmək vacibdir. Bunun üçün müəssisənin 2016 və 2017-ci illərdə "Üzüm şirəsi" meyvə şirəsinin (1 litrlik) istehsalı zamanı şüşə butulkadan istifadə məlumatlarından istifadə edək.

Cədvəl № 3

Materialın adı	2016		Cəmi dəyəri
	Miqdarı (ədəd)	Vahidin qiyməti (manat)	(manat)

Şüşə butulka	10000	0,05	500
2017			
Şüşə butulka	10750	0,06	645

Məlumatlardan göründüyü kimi, material məsrəfi +145min manat (645 - 500) çoxalmışdır.

Kənarlaşma iki amil üzrə ola bilər:

a) Material miqdarının dəyişməsi:

$$(10750 - 10000) \times 0,05 = +37.5 \text{ min manat}$$

b) Qiymətin dəyişməsi:

$$10.750 \times (0,06 - 0,05) = +107.5 \text{ min manat}$$

İki amilin birlikdə təsiri 145 min manat təşkil edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, material resurslarından səmərəli istifadə edilməsində materialların digəri ilə əvəz edilməsi əhəmiyyətli də təhlil zamanı diqqət mərkəzində olmalıdır. Materialların digər materiallarla əvəz edilməsi yolları qeyd etdiyimiz üsulla tapıla bilər. Burada bir fərq vardır ki, miqdarın təsiri materialın dəyişməsi ilə əvəz edilir.

Təhlil prosesində resursların dövr müddətinə də baxılır. Resursların dövr müddəti resursların anbara daxil edildiyi gündən başlayaraq istehsalat tədarükəsinə qədər olan zamanı əhatə edir. Sözügedən dövr nə qədər qısa olarsa, eyni zamanda istehsal kommersiya tsikli həmin qədər az olur. Buaşağıdakı şəkildə təyin edilir:

$$P = \frac{\text{İstehsal resursları hesabları üzrə orta qalıq} \times \text{Dövr günü}}{\text{Hesabat ili üçün resurs məsrəfi məbləği}}$$

Qeyd edək ki, müəssisənin nə qədər mənfəət əldə etməsi onun məhsul istehsalı və satışı planının hansı səviyyədə yerinə yetirilməsindən asılıdır. Bu məqsədlə hesabatını təhlil etdiyimiz müəssisənin 2017-ci il göstəricilərindən istifadə edərək məhsulun istehsalı və satışı ilə bağlı planın yerinə yetirilmə səviyyəsini təhlil edək. (Cədvəl № 4)

Cədvəlin məlumatlarından görünür ki, hesabat ili zamanı hazır məhsul buraxılışı üzrə plan 6,9%, məhsul satışı üzrə isə 2.48 % artıq şəkildə həyata keçirilmişdir. Məhsul istehsalı üzrə plan tapşırığı "Nar şirəsi" üzrə 7,7 % az yerinə yetirildiyi şəraitdə satış həcmnin nisbətən daha çox , müvafiq surətdə, 12,7% az olması həmin məhsul çeşidinə bazarın tələbini öyrənmədən, müqavilə və sifarişlərdə nəzərdə tutulduğundan daha çox məhsulun istehsal olunması ilə izah edilir.

Cədvəl № 4

Material çeşidləri	Məhsul istehsalının həcmi (min manatla)				Məhsul satışının həcmi (min manatla)			
	Plan üzrə	Faktiki	Kənarlaşma	Plan nisbətən kənarlaşma %-lə	Plan üzrə	Faktiki	Kənarlaşma	Plan nisbətən kənarlaşma %-lə
Nar şirəsi	4280	3950	-330	-7.70%	4300	3750	-550	-12.70%
Üzüm şirəsi	4850	5100	+250	+5.20%	6000	6750	-750	+12.50%
Heyva şirəsi	6200	6780	+580	+9.40%	7800	8050	+250	+3.2 %
Yekun	15330	15830	+500	+6.90%	18100	18550	+450	+2.48%

Bitməmiş istehsal qalığının coxalması bir tərəfdən istehsalın genişlənməsi, digər tərəfdən istehsal tsikli dövrünün uzanması ilə bağlı olaraq dövriyyə surətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. İstehsal tsiklinin davamlılıq müddəti (Mi.t) məhsulun istehsal olunduğu dövrə bərabərdir.

$$Mi .t = \frac{\text{Bitməmiş istehsalın orta qalığı} \times \text{Müddət (gün hüsabı ilə)}}{\text{Buraxılmış məhsulun maya dəyəri}}$$

Təhlil etdiyimiz müəssisənin 2016 və 2017-ci il göstəricilərindən istifadə edərək "Nar şirəsi" meyvə şirəsi üzrə bitməmiş istehsalı təhlil edək.

Cədvəl № 5

Göstəricilər	2016	2017
İstehsal olunmuş məhsulun faktiki maya dəyəri, min manat	6225	7105
Bitməmiş istehsalın orta qalığı, min manat	3350	3695
İstehsal prosesi müddəti, (gün hesabı ilə)	1.6	1.5

Müəssisədə dövriyyə aktivlərinin istehsal prosesini keçməsi dövrü ötən illə müqayisədə 0,1 gün $((1.5 \times 3695:7105) - (1.6 \times 3350:6225))$ azalmışdır. Bundan başqa istehsal prosesini məhsulun hər bir növü üzrə təhlil etmək və onun dəyişmə amillərini təyin etmək lazımdır. İstehsal tsiklinin müddəti onun intensivliyi, texnologiyası, istehsalın təşkili, material – texniki təminat və digər amillərdən asılıdır. Onun ixtisarı təhlil apardığımız müəssisənin işguzar fəallığının yüksəlməsindən xəbər verir.

Sonda qeyd etməliyik ki, bazar münasibətləri şəraitində müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi material resurslarından istifadə olunmasının kompleks təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi baxımından daha məqsədəuyğun hesab edilir. Bu səbəbdən də müasir dövrdə informasiyanın avtomatlaşdırılmış məlumat bankına daxil edilməsi və onların komputer texnologiyalarının köməyi ilə işlənməsi material resurslarından istifadənin kompleks təhlil metodikasının təkmilləşdirilməsinin ən mühüm istiqaməti hesab edilir.

2.2 İnsan resurslarından istifadənin təhlili və qiymətləndirilməsi

İstehsal resurslarının ən mühüm tərkib hissəsi əmək resurslarıdır. Müəssisənin lazımi ixtisaslı əmək resursları ilə təmin olunması, əmək məhsuldarlığı ilə bağlı parametrlərə riayət olunması və iş vaxtının səmərəli istifadə olunması müəssisənin əmək resurslarından istifadənin səmərəliliyi ilə bağlı təhlilinin əsas istiqamətlərinə aid edilir.

Əmək resursları ilə təmin olunma və onlardan istifadənin təhlili qarşısında dayanan bir neçə əsas vəzifə vardır ki, onlar da aşağıdakılardır:

- 1) Ümumilikdə müəssisə səviyyəsində, müxtəlif istehsal səxləri, köməkçi və yardımçı istehsal sahələri, idarəetmə aparatı üzrə işçilərin faktiki sayının biznes-planla uyğunluq təşkil etməsini və biznes-plandan kənarlaşmaların səbəblərini müəyyənləşdirmək;
- 2) Əlavə əmək resursları cəlb olunmadan, istehsalın həcmi artırılmasını təmin edən daxili imkanları aydınlaşdırmaq;
- 3) Hal-hazırkı əmək resurslarının strukturu və dinamikasını təyin etmək;
- 4) İşçi və fəhlələrin sayının, tərkibi və strukturunun dəyişilməsinin, iş vaxtından istifadənin və əmək məhsuldarlığının artmasının məhsul istehsalının həcminə təsirini hesablamaq;
- 5) İşçi axınını və onu yaradan səbəbləri aşkar etmək;
- 6) Əmək məhsuldarlığı səviyyəsinin dinamik inkişafını, artım templəri və onların istehsalın nəticələrinə təsirini müəyyən etmək;
- 7) Həsilat normalarına əməl edilməsini, mövcud kənarlaşmaların səbəblərini, habelə normaların istehsal texnologiyalarına və şəraitinə uyğunluğunu təyin

etmək;

- 8) İş vaxtından istifadənin və iş vaxtı itkilərinin istehsalın həcminə təsirini təyin etmək;
- 9) Əmək haqqı məsrəfləri üzrə kənarlaşmaları və həmin kənarlaşmaların səbəblərini təyin etmək;
- 10) Əməkhaqqının və əmək məhsuldarlığının artım templərinin qanunauyğunluğunu təyin etmək;
- 11) Əmək resurslarından daha səmərəli istifadəni, iş vaxtı itkilərinin azaldılmasını, ən yeni hasilat normalarının tətbiqini, əməyin müdaxirə təşkili və ödənilməsi formalarından istifadə olunmasını, kadrların ixtisaslarının artırılmasını, maddi stimullaşdırılmasını və təsərrüfat daxili ehtiyatların səfərbər olunmasını təmin edən tədbirlər planını hazırlamaq.

Müəssisənin əmək resursları ilə təmin olunması onlardan istifadə dərəcəsini xarakterizədən göstərici deyil və buna görə də onu bilavasitə məhsul, iş və xidmətlər istehsalına birbaşa təsir göstərən amil saymaq olmaz. Məhsul buraxılışı və onun keyfiyyəti, istehsalın ahəngdarlığı fəhlələrin sayından çox onlar tərəfindən istehsal proseslərində sərfətilən əməyin miqdarı və keyfiyyətindən, məhsuldarlıq dərəcəsindən asılıdır. Bu səbəbdən də, əmək göstəricilərini təhlili zamanı müəssisənin personalının iş vaxtından istifadənin effektivini öyrənmək lazımdır. Elm və texnikanın sürətli inkişafının indiki mərhələsində bazar rəqabəti şəraitində fəaliyyətdə olan müəssisələrdə əməyin intensivliyinin yüksəldilməsi, iş vaxtı itkilərinin aradan qaldırılması istehsalın effektivliyinin maksimumlaşdırılmasını təmin edən amillərdəndir.

Əmək resurslarından istifadə, ən əvvəl, iş vaxtı fondundan istifadə olunması dərəcəsindən asılıdır. Hesabat dövrü ərzində mövcud əmək resurslarından istifadə bütün işçilər tərəfindən, bir fəhlə tərəfindən işlənmiş adam-günlərin, yaxud adam-saatların miqdarına görə qiymətləndirilir. Biznes-planlaşdırma və təhlil işləri yaxşı qurulmuş müəssisələrdə əmək resurslarından istifadəni daha dəqiq ifadə etmək üçün

növbəti hesabat ili üzrə müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafına dair biznes-planını tərtib olunan zaman iş vaxtı balans tərtib edilir.

Müxtəlif səbəblərdən asılı olaraq istehsal müəssisələrində bütöv iş günü ərzində və növbəarası boşdayanmalar olur və buna görə də belə boşdayanmalar əvvəlcədən planlaşdırılır. Təhlil zamanı plandan artıq boşdayanmalar üzrə iş vaxtı itkiləri təyin edilir. Bütöv iş günü ərzində boşdayanma adam-günlərinin miqdarını bir iş gününün uzunluğuna vurmaqla bütövlükdə iş günü boşdayanmaları üzrə plandan artıq iş vaxtı itkisi müəyyənləşdirilir. İş gününün uzunluğuna dair faktiki göstərici və plan göstəricisi arasındakı fərqi fəhlələr tərəfindən faktiki işlənmiş iş günlərinin sayına vuraraq növbəarası boş dayanmalara görə plandan artıq iş vaxtı itkisini hesablamaq olar.

Təhlil aparılarkən ilk növbədə müəssisə üzrə hesabat dövrü ərzində orta hesabla bir fəhlə tərəfindən işlənmiş günlərin sayının plana nisbətən az olmasının, habelə növbədaxili boşdayanmaların iş vaxtı itkilərinə təsiri hesablanır. Müxtəlif amillərin bu kənarlaşmaya göstərdiyi təsir aşkar edilir. İş vaxtı itkiləri fəhlələrin iş vaxtından sonra işə cəlb edilməsinin zəruriliyi səbəbindən işlənmiş iş saatlarının miqdarı hesablanır. Aşağıdakı cədvəldə qeyd edilən məlumatlardan da göründüyü kimi müəssisədə mövcud əmək resurslarından tam həcmdə istifadə olunmamış və iş vaxtı itkilərinə yol verilmişdir. Cədvəldə göründüyü kimi bir fəhlə tərəfindən işlənən günlərin sayı orta hesabla 4 gün və iş gününün uzunluğu 0,37 saat az olmuşdur. Buna görə də iş vaxtı itkiləri $4 \times 1542 = 6168$ gün, yaxud $6168 \times 8 = 49.344$ adam-saat olur.

Cədvəl № 6

Göstəricilər	2016	2017		Kənarlaşma (+,-)	
		Biznes-plan üzrə	faktiki	2016-cı ilə nisbətən	Biznes-plana nisbətən
1. Fəhlələrin illik orta sayı, nəfərlə	1605	1590	1542	-63	-48

2. Bir fəhlə tərəfindən işlənən günlərin sayı	236	245,8	241,8	+5,8	-4,0
3. İş gününün orta uzunluğu, Saat	7,60	8,0	7,63	+0,3	-0,37
4. İş vaxtından sonra işlənmişdir, min adam-saat	22,4	---	25,6	+3,2	---

Müxtəlif səbəblərlə, yəni istehsalın vəəməyin təşkilində olan qusurlarla əlaqədar növbəarası boşdaximələr da kifayət qədər çoxdur. Bu səbəbdən iş vaxtı itkiləri $1542 \times 241,8 \times 0,37 = 137956$ adam-saat təşkil edir. Ümumilikdə müəssisə üzrə iş vaxtı itkilərinin ümumi həcmi $(1845-1966) \times 1542 = -186582$ adam-saat təşkil edir. Bunu dürüst göstərici kimi qəbul etmək düzgün deyildir. Ona görə ki, burada iş vaxtından əlavə iş vaxtı hesaba alınmamışdır. Bu göstəricini hesaba almış olsaq, iş gününün faktiki uzunluğu $(5690-25,6):(1542 \times 241,8) = 7,6$ saat olur. Bu halda iş vaxtı itkisinin dəqiq miqdarı $1542 \times 241,8 \times 0,4 = 149142$ adam-saat təşkil edir. Müəssisənin fəaliyyətindən asılı iş vaxtı itkiləri məhsul istehsalını artırmaq, fəhlələri ixtisar etmək üçün təsərrüfatdaxili ehtiyat hesab olunur. Subyektiv səbəblərdən iş vaxtı itkiləri əlavə vəsait qoyuluşu tələb olunmayan, ancaq təşkilati tədbirlər görməklə, daha tez səfərbər etməklə istehsalın effektivliyini yüksəltmək müəssisə üçün faydalı olur.

Təhlil zamanı təşkilati tədbirlər görməklərdən qaldırılması mümkün olan və olmayan iş vaxtı itkilərini ayırd etmək tələb edilir. Aradan qaldırmaq mümkün olan iş vaxtı itkilərinin cəmi miqdarı iş vaxtı fondunun artırılmasında istifadə olunmamış təsərrüfatdaxili ehtiyat hesab olunur. Bizim təhlil etdiyimiz müəssisədə iş vaxtı itkiləri və bu itkilərin məhsul istehsalının həcminə təsiri aşağıdakı analitik cədvəldə və cədvəl məlumatlarına əsasən aparılan hesablamalarda göstərilir:

Cədvəl № 7

Göstəricilər	Biznes-plan üzrə	Hesabat üzrə	Kənarlaşma
1. Təqvim ilində günlərin sayı	365	365	---

2. Qeyri- iş günlərinin sayı (bayram və istirahət günləri)	111	111	---
3. Nominal iş vaxtı fondu (I sət.:II sət.)	254	254	---
4. Saat hesabı ilə nominal iş vaxtı fondu	2083	2083	---
5. İşə çıxılmayan günlərin sayı	29,8	31,7	+1,9
Həmçinin:			
5.1 Növbəti və bütün növlərdə məzuniyyət	18,8	18,7	-0,1
5.2 Hamiləlik və doğum ilə bağlı məzuniyyət	2,8	2,8	---
5.3 Xəstəliyə görə	6,4	7,6	+1,2
5.4 Qanunvericiliklə icazə verilmiş digər işə çıxmamalar	1,8	1,4	-0,4
5.5 Müsiriyyətin icazəsi ilə işə çıxmamama	---	0,5	+0,5
5.6 Gün ərzində bosdayanmalar	---	0,2	+0,2
5.7 Proqul	---	0,3	+0,3
5.8 Tədrislə əlaqədar məzuniyyət	---	0,2	+0,2
6. Faktiki işləmişdir:			
6.1 gün hesabıyla	224,2	222,3	-1,9
6.2 saat hesabıyla	1838	1823	-15
7. Növbə daxili bosdayanmalar, saat hesabıyla	52,8	55,5	+2,7
7.1 Uşaqlı qadınlara görə əlavə verilən tənəffüs	3,6	4,8	+1,2
7.2 İş gününün qısaldılması	49,2	50,7	+1,5
8. Real iş vaxtı fondu, saat hesabıyla	1785,2	1764,1	21,1

Misalda işçilərin orta illik siyahı sayı 1542 nəfər, məhsul istehsalının plan həcmi 1120 milyon manatdır. Bu halda bir işgününə düşən məhsul istehsalının plan həcmi $1120:224,2=4,99$ min manat, bir iş saatı hesabı ilə isə $49,96:8,2=6,09$ min manat olur. Müxtəlif səbəblərdən iş vaxtı itkilərinin hazır məhsul istehsalına olan təsiri aşağıdakı cədvəldə hesablamalarda göstərək.

Cədvəl № 8

Səbəblər	Hesablamalar
1. Xəstəliyə görə işə çıxılmayan günlərin sayının plana nisbətən dəyişməsi	$1,2 \times 1542 \times 49,6 = 91779,84$ min man.
2. Müdiriyyətin razılığı ilə işə çıxmamama	$0,5 \times 1542 \times 49,6 = 38241,6$ min man
3. Proqul	$0,3 \times 1542 \times 49,6 = 22944,96$ min man

4. Bütün gün davam edən sair bosdayanmalar	$0,2 \times 1542 \times 49,6 = 15296,64 \text{ min man}$
5. Tədrislə bağlı məzuniyyət	$0,2 \times 1542 \times 49,6 = 15296,64$
Cəmi	183559,68 min man

Qeyd edilən səbəblər üzrə iş vaxtı itkilərini aradan qaldırsaydı müəssisənin əmək kollektivi hazır məhsul buraxılısının həcmi 183559,68 min manat artırma bilərdi. Müəssisə hesabat ilində hər bir fəhlə hesabı ilə 2,7 saat növbədaxili boşdayanmalara yol vermişdir. Buna görə cəmi iş vaxtı itkisi $2,7 \times 1542 : 8,2 = 34140$ saat, məhsul istehsalının plana nisbətən azalması həcmi isə $2,7 \times 1542 \times 6,09 = 25355,1$ manat olur. Əlavə vəsait xərcləmədən ancaq təşkilati tədbirlər görməklə aradan qaldırmaq mümkün olan, yəni ehtiyat təşkil edən iş vaxtı fondu $(2,7 \times 1542) + 1110 = 5273,4$ gün olur. Müəssisənin rəhbərliyi ehtiyat təşkil edən iş vaxtı fondundan istifadədə bilmədiyinə görə, il ərzində $5273,4 : 224,2 = 24$ fəhləni əlavə işə cəlb etmək məcburiyyətində olmuşdur. Növbədaxili bosdayanmalarda artım $2,7 \times 1542 = 5273,4$ saat olmuşdur ki, bu da hər gündə $5273,4 : 1785,2 = 3$ fəhlənin işə çıxmasına bərabərdir.

Qeyri-məhsuldar əmək məsrəfləri məhsulun maya dəyərinin tərkibində əməkhaqqı xərclərinin mütləq və nisbi ifadədə artmasına səbəb olur. Satış bazarlarında rəqabət mübarizəsi daim güclənən indiki şəraitdə bazara çıxartmaq üçün seçilən məhsulun xarici görünüşün, etiketlərin, qablaşdırmanın müasirləşdirilməsi və i.a məhsulun keyfiyyəti ilə əlaqədar olmayan işləmə əmək məsrəfləri də qeyri-məhsuldar xərclərdir. Təhlil zamanı bu qəbildən olan qeyri-məhsuldar əmək məsrəfləri ayrıca təhlil edilir və qiymətləndirilir.

Qanunvericiliyə görə əməyin ödənilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi müəssisənin xüsusi vəsaiti hesabına həyata keçirilir. Lakin bununla belə dövlət əməyin ödənilməsi səviyyəsinin minimum həddini təyin etməklə əməyin ödənilməsi səviyyəsini az da olsa tənzimləyir. Eyni zamanda, dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində əməyin ödənilməsi və onun artımının məhdudlaşdırılmasının aradan qaldırılmasına baxmayaraq, işçilərin

əməyin ödənilməsinin onlar tərəfindən sərf edilən əməyin miqdarı və keyfiyyətindən, əmək kollektivi işinin son nəticələrindən asılılığı əmək adamlarının sosial müdafiəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İstehsalın əmək ölçüləri əmək resurslarına tələbin daxili planlaşdırılması zamanı istifadə olunur. Natural ölçülər əsasən bircinsli məhsul istehsalında tətbiq olunur. Dəyər ölçüləri məmulatın geniş nomenklaturası istehsal edilən zaman istifadə olunduğu üçün daha geniş yayılmışdır.

Əmək məhsuldarlığının səciyyələndirilməsi üçün istehsalla yanaşı, həm də əmək tutumu göstəricilərindən də istifadə olunur. Məhsulun əməktutumu və istehsal göstəriciləri arasındakı asılılıq tərs mütənasibdir, yəni əməktutumu azaldıqca istehsalın həcmi artır və ya əksinə.

İstehsal prosesinin təhlili həmin qeyd olunan göstəricilərin dinamikasının qiymətləndirilməsi ilə başlayır ki, bunun üçün də əmək məhsuldarlığının artımı göstəricilərindən istifadə edilir. Daha sonra isə əmək məhsuldarlığının dəyişilməsində müəyyən amillərin təsiri ölçüsü müəyyənləşdirilir.

Təhlilin sonrakı mərhələsində kənarlaşdırma, təcrid etmə üsulları vasitəsi ilə əmək məhsuldarlığının və başqa əməklə bağlı amillərin məhsul buraxılışı həcmindəki dəyişikliyə təsiri öyrənilir.

Əməkhaqqı fondundan istifadənin təhlili zamanı, ilk növbədə, onun faktiki həcmnin planla müqayisədə mütləq və nisbi artımı, yaxud azalması təyin olunur. Əməkhaqqı fondu üzrə mütləq kənarlaşmalar bütövlükdə müəssisə, onun ayrı-ayrı sexləri və təsərrüfat bölmələri, habelə işçi kateqoriyaları üzrə əməyin ödənilməsinə faktiki vəsait sərfi məbləğlərni əməkhaqqının plan fondunda nəzərdə tutulan müvafiq göstəricilər ilə müqayisə etmək vasitəsilə təyin olunur. Lakin əməkhaqqı fondu üzrə mütləq kənarlaşmalar əməkhaqqı fondundan istifadəni dürüst şəkildə xarakterizə edə bilmir. Ona görə ki, kənarlaşma göstəriciləri məhsul istehsalı üzrə planın yerinə yetirilməsi səviyyəsi təyin edilmədən hesablanır.

Əməkhaqqı fondunun plan həcmi məhsul istehsalının plan həcminə görə təyin olunur. Hazır məhsul istehsalının faktiki həcmi isə bir çox hallarda planda nəzərdə tutulan qədər deyil, bir qədər çox, yaxud az olur. Bu səbəbdən əməkhaqqı fondu üzrə mütləq kənarlaşmalarla bərabər nisbi kənarlaşmalar da təyin olunur. Nisbi kənarlaşmaları hesablamaq üçün ilk öncə məhsul istehsalının hazırki həcminə görə əməkhaqqı fondunun plan həcmi müəyyənləşdirilir. Məhsul istehsalı üzrə planın yerinə yetirilməsi əmsalını əməkhaqqı fondunun plan həcminə vuraraq məhsulun faktiki həcmi üçün plan əməkhaqqı fondu təyin olunur. Əməkhaqqı fondunun faktiki həcmi hesablanaraq əməkhaqqı fondu ilə tutuşdurmaqla əməkhaqqı fondu üzrə nisbi kənarlaşma təyin edilir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, istehsal müəssisələrində nisbi sabit əməkhaqqı xərcləri istehsalın həcmi artıb-azalmasından asılı olmayaraq dəyişilmir..

Təhlil işlərində hesablama göstəricinin köməyi ilə əsas iki amilin təsirinin hesablanmasına üstünlük verilir. Ancaq əməkhaqqı fondundan istifadəni təhlil edən zaman sadəcə olaraq əsas iki amilin təsirini təyin etməklə kifayətlənmək düz deyil. Bazar münasibətləri şəraitində çoxlu amillərin təsiri altında dəyişən fəhlələrin əməkhaqqı ümumi məhsulun dəyərində böyük yer tutur.

Fəhlələrin əməyinin ödənilməsinə məsrəflər, ümumiyyətlə 2 yerə bölünür:

1. Fəhlələrin əməyinin ödənilməsinin dəyişilən hissəsi;
2. Fəhlələrin əməyinin ödənilməsinin dəyişilməyən hissəsi.

Əməkhaqqı fondunun dəyişilən hissəsi götürə tarifləri üzrə ödəmələrin, istehsalın nəticələrinə görə verilən mükafatların, daimi hissəsi isə tarif dərəcələri üzrə vaxtamuzd ödənişlərin, iş vaxtından sonra işləmələrinə, iş stajına və müəssisənin günahı üzündən boşdayanmalara görə ödəmələrin plana nisbətən dəyişilməsi ilə əlaqədar artıb azala bilər.

Əmək resurslarının hərəkəti mütləq və nisbi göstəricilər ilə səciyyələndirilir. Nisbi göstəricilər isə işçi qüvvəsinin hərəkətinin səciyyələndirilməsi üçün istifadə olunur. Bunlar kadrların işə qəbul edilməsi, işdən çıxarılması və sabitliyi əmsallarıdır.

Mütləq göstəricilərə təhlil olunan dövrdə işə qəbul olunmuş işçilərin sayı, bir kateqoriyadan digərinə keçən işçilərin sayı, təhlil olunan dövrdə işdən çıxarılmış işçilərin sayı aid olunur.

İşçilərin işə qəbul edilməsinə və işdən azad olunmasına işçi qüvvəsinin xarici dövriyyəsi deyilir. İşçilərin heyətin bir qrupundan digərinə keçməsi isə daxili dövriyyə adlanır. Əmək resurslarının dövriyyəsinin hər iki növünün müəsisədə təhlil işinin aparılmasibaxımındanəhəmiyyəti böyükdür.

İşçi qüvvəsinin hərəkəti müəsisənin şəxsi heyətinin kateqoryaları üzrə ay , rüb və ilərzində təhlil edilməlidir. Bunun əsas məqsədi işçilərin işdən azad edilməsinin səbəblərini aydınlaşdırmaqdır.

Əmək resurslarının müxtəlif səbəblərə görə dəyişməsi nəticəsində iş vaxtı itkiləri yaranır. Bir çox hallarda işçi qüvvəsinin çatışmazlığı iş vaxtının faktiki itkilərinə uyğun gəlir. Təhlil zamanı iş vaxtı itkilərini azaltmaq üçün bütün növbədaxili və gün üzrə itkilərin baş vermə səbəbləri öyrənilir. İsvaxtından qeyri-məhsuldar istifadə dedikdə standartdankənar xammal və avadanlıqlardan istifadə edilməsi nəticəsində yaranmışəlavəəmək məsrəfləri başa düşülür.

İndiki bazar münasibətləri dövründə yeni texnika və texnologiyadan istifadəedən, yeni məhsul çeşidlərini mənimsəyən dövlət vəözl müəsisələrin sayıartmaqdadır. Dövlət vəözl müəsisələrdə hasilat normasının qəbul oluna bilməyəcəyi və yaayrıca ödəmənin məqsədəuyğun olmadığı işlərdə çalışan fəhlələrə vaxta görəəməkhaqqı hesablanılaraq ödənilir. İndiki dövrdə məhsulun əməktutumunda, əməkhaqqı fondunun ümumi həcmində vaxtamuzd əmək vəəməkhaqqı məsrəflərinin payıartdığı üçün təhlil prosesində vaxta görəəməkhaqqı fondundan istifadə göstəriciləri ayrıcatəhlil olunur.

2.3 Torpaq, tikili və avadanlıqlardan (əsas vəsaitlərdən) istifadənin təhlili və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Müasir iqtisadi vəziyyət göstərir ki, istehsalın bütün maddi-material amillərindən, o cümlədən, əsas fondlardan istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsi yollarını araşdırılmalıdır. Müəssisənin əsas fondlarına torpaq, tikili və avadanlıqlar aiddir. Bu ehtiyat mənbələrinin aşkara çıxarılması və onlardan istifadə yollarının tapılması hərtərəfli və dəqiq iqtisadi təhlilin köməyi ilə mümkündür.

Bu baxımdan təhlilin məqsəd və vəzifələrini qeyd edək. Əsas istehsal fondların texniki vəziyyəti və onlardan istifadənin effektivliyinin təhlili qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

- bütövlükdə müəssisənin və onun struktur bölmələrinin əsas fondlarla təmin olunmasının, onların tərkibi və texniki səviyyəsinin onun tələbatına uyğunluğunun təyin edilməsi;
- əsas istehsal fondlarının, xüsusilə, onların aktiv hissəsinin texniki vəziyyətinin araşdırılması;
- əsas istehsal fondlarından istifadə dərəcəsinin və ona təsir edən amillərin təsirinin müəyyən olunması;
- əsas istehsal fondlarının istifadəsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;
- avadanlıqların iş vaxtından və gücündən istifadənin effektivliyinin araşdırılması;
- əsas fondlardan istifadənin məhsulun həcminə təsirini müəyyən etmək;
- fondveriminin yüksəldilmə ehtiyatlarının aşkara çıxarılması;
- əsas fondlardan istifadənin yaxşılaşdırılması hesabına məhsul buraxılışının və mənfəətin həcmnin artırılmasını müəyyən etmək .

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən əlavə olaraq göstərə bilərik ki, əsas istehsal fondlarının fiziki cəhətdən vaxtından qabaq köhnəlməsi və onlardan istifadə üzrə iqtisadi göstəricilərin səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə nəticələnir, təmiri və texniki xidməti ilə bağlı olaraq, əmək, pul və material məsrəflərinin səviyyəsi çoxalır. Bəzən hallarda təmir arası müddətlərin uzanması hesabına maşın və avadanlıqların texniki vəziyyəti o dərəcədə pisləşir ki, onların bir daha təmir edilməsi iqtisadi cəhətdən

məqsədəuyğun hesab edilmir. Bu tip halların qarşısını almaq və əsas fondlardan səmərəli istifadə etmək üçün təhlil işlərinə mütəmadi olaraq diqqət yetirilməlidir.

Bildiyimiz kimi müəssisənin əsas kapitalının ümumi məbləğində əsas fondlar böyük xüsusi çəkiyə malik olur. Bu da onların vəziyyətinə və istifadəsinə daim nəzarət etməyi şərtləndirir. Əsas istehsal fondlarından səmərəli istifadənin təsərrüfatdaxili ehtiyatların öyrənilməsi və qiymətləndirilməsinin təhlil edilməsində bir sıra ümumiləşdirici və fərdi texniki-iqtisadi göstəricilərdən istifadə olunur. Bu göstəricilər əsas fondların rentabelliği, fondverimi, fondtutumu, məhsul artımının bir manatına kapital qoyuluşunun tutumu və digər ekstensiv, intensiv və integral istifadə göstəriciləri aiddir. Əsas istehsal fondlarına nisbi qənaət onlardan istifadənin səmərəliliğini göstərir. Bu göstərici aşağıdakı kimi hesablanır.

$$Q_f = F_1 - F_0 \times YMI$$

Burada: Q_f - əsas istehsal fondlarına olan nisbi qənaəti;

$F_1 - F_0$ - müvafiq olaraq bazis və hesabat illərində olan əsas istehsal fonlarının orta illik dəyərini;

YMI - məhsul istehsalının həcmi indeksini göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsas fondların orta illik dəyərini hesablayarkən yalnız xüsusi və icarəyə götürülmüş əsas vəsaitlər hesaba alınır. Ehtiyatda olan, icarəyə verilmiş və konservasiya olunmuş əsas vəsaitlər onların orta illik dəyərinə dair hesablamağa aid edilmir.

Planlaşdırma və təhlil işlərində daha çox istifadə olunan əsas istehsal fondlarından istifadənin effektivini xarakterizə edən ümumiləşdirici göstəricilərdən biri əsas istehsal fondların rentabelliği göstəricisidir ki, bu göstəricini il ərzində əldə edilən əməliyyat mənfəəti məbləğini əsas istehsal fondların orta illik dəyərinə bölüb 100-ə vurmaqla hesablaya bilərik. Onun səviyyəsi yalnız

fondverimindən deyil, həm də məhsulun mənfəətliliyindən asılı olaraq dəyişir. Bu göstəricilər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni aşağıdakı kimi yazmaqla bilərik:

$$R_f = \frac{M}{F} = \frac{MI}{F} \times \frac{M}{MI} = F_v \times R_{mi}$$

Burada: R_f - əsas istehsal fondların rentabilliyini;

M - məhsul satışından əldə olunan mənfəəti;

F - əsas istehsal fondların orta illik dəyərini;

MI -müvafiq olaraq istehsal olunan və satılan məhsulun dəyərini;

F_v -fondverimini;

R_{mi} -istehsal olunan və satılan məhsulun rentabilliyini göstərir.

Fondverimi göstəricisi əsas istehsal fondlardan səmərəli istifadə edilməsini xarakterizə edən ümumiləşdirici göstərici olmaqla yanaşı, həm də əsas istehsal fondların orta illik məbləğinin bir manatına düşən hazır məhsul çıxımının kəmiyyətini də xarakterizə edən göstəricidir. Əsas istehsal fondlarının fondverimi aşağıdakı düstur vasitəsi ilə hesablanır.

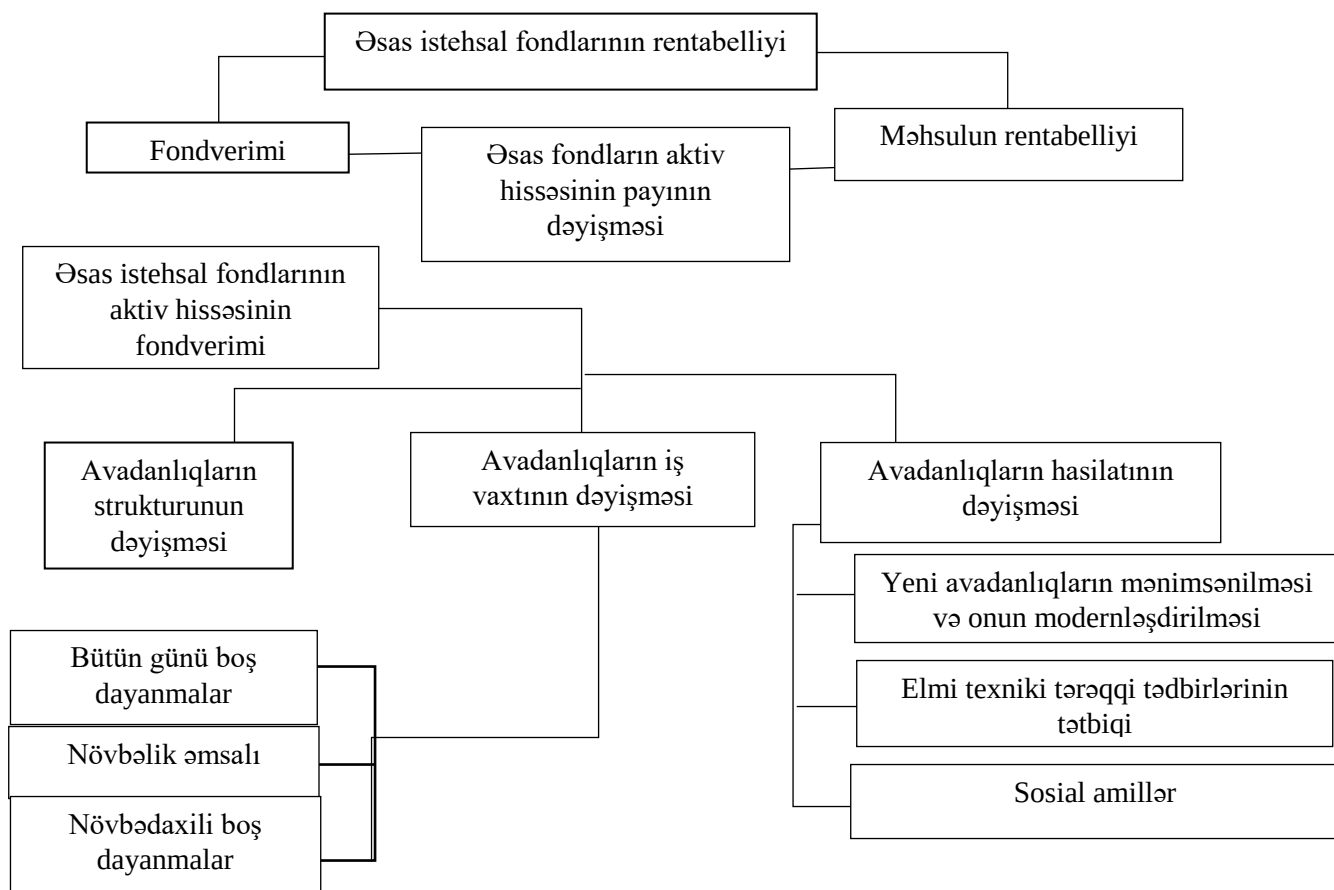
$$FV = MI : F$$

Təhlil zamanı, fondveriminin dinamikasını qiymətləndirilərkən ilkin məlumatları müqayisə olunacaq formaya salmaq lazımdır ki, bunun üçün də məhsulun həcmində məlumatları həmin dövrlərdə qiymətlərin dəyişməsi, əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərində dəyişiklikləri isə onların yenidən qiymətləndirilməsi nəzərə alınaraq hesablanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, fondverimi məhsul buraxılışı göstəricisinə əsasən, rentabellik göstəricisi isə məhsul satışının maliyyə nəticələrinə əsasən hesablanır.

Buradan da məlum olur ki, fondverimi artdığı zaman rentabelliyn yüksəlməsinin ən mühüm şərti məhsul buraxılışı və satışı həcmələrinin bərabər səviyyədəartımı olur. Buradan belə nəticəyə gələ bilərik ki, fondverimi istehsalın texnoloji faydalılığını, rentabellik isə iqtisadi faydalılığınıəks etdirir.

Fondverimi səviyyəsinin dəyişilməsinə bir sıra obyektiv və subyektiv, ekstensiv və intensiv amillər təsir göstərir ki, onları, yəni əsas istehsal fondların rentabelliyni müəyyən edən amilləri aşağıdakı blok-sxemdə göstərək:

Əsas istehsal fondlarından istifadənin faydalılığını göstərən digər ümumiləşdirici göstərici kimi fondtutumunu qeyd edə bilərik. Fondtutumu əsas istehsal fondların orta illik dəyərini buraxılan məhsulun həcminə bölmək yolu ilə hesablanılır.

Fondtutumu göstəricisini aşağıda göstərilən düsturla hesablaya bilərik:

$$F_t = F : M_t$$

Fondtutumunun dəyişməsi, özündə hazır məhsulun 1 manatı hesabı ilə əsas istehsal fondlarının artması, yaxud azalmasını əks etdirir. Başqa sözlə desək, fondtutumu göstəricisindən əsas istehsal fondlarına nisbi qənaət, yaxud artıq xərc məbləğinin müəyyən olunması zamanı istifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, məhsul buraxılışının artım tempinin avadanlıqların orta illik dəyərinin artım tempindən yüksək olması da fondveriminin artımına səbəb olur. Bu göstəricidən müxtəlif istehsal texnoloji effektivliyi qiymətləndirmək və uzun zaman ərzində istehsal sahələrində müəssisə işinin effektivliyinin dinamikasını araşdırmaq üçün istifadə edə bilərik. Aşağıdakı cədvələnəzər salaq :

Cədvəl № 9

	Göstəricilər	2016	2017	Kənarlaşma, +,-	Kənarlaşma əmsali (2-ci sütun:1-ci sütun)
1	Məhsul buraxılışının həcmi, milyon manat	48000	50400	+2400	1,050
2	Əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri, milyon manat	16046	16478	+432	1,027
3	Fondverimi, manat (1-ci sət:2-ci sət)	2,991	3,059	+0,068	1,023
4	Fondtutumu, manat (2- ci sət:1-ci sət)	0,334	0,327	-0,007	0.979

Aparılan təhliləlasən göstərə bilərik ki, hesabat ilində məhsul istehsalının həcmi keçən ilə nisbətən 2400 milyon manat və ya 5% artmışdır. Müəssisədə məhsul buraxılışının həcmi istehsal potensialının artımının təsiri nəticəsində 1285 milyon manat (+432x2,991), onlardan istifadənin effektivliyinin yüksəlməsi nəticəsində isə 1115 (0,068x16478) milyon manat çoxalmışdır. Hesabat ili üzrə keçən ilə nisbətən 2400 milyon manat artıq istehsal edilən məhsulun 53,54%-i ($1285:2400 \times 100$) əsas istehsal fondlarının artımı hesabına, 46,46%-i fondveriminin yüksəlməsi ($1115:2400 \times 100$) hesabına olmuşdur.

Təhlilini apardığımız hər iki amilin hazırkı nisbəti məhsul buraxılışının həcminə istehsalın rentabelliyyəsinin artımına müsbət təsir etdiyini görürük. Məhsulun fondtutumunun aşağı düşməsi əsas fondlara vəsait qoyuluşuna nisbi qənaətolunmasını göstərir.

Fondveriminin artımına əsas istehsal fondlarına qoyulan vəsaitə qənaətin əsas amili kimi baxa bilərik. Bundan başqa fondverimi səviyyəsinin artırılmasına nail olmaq üçün əmək məhsuldarlığının artım tempi ilə müqayisədə fondla silahlanmanın artım tempi üstünlük təşkil etməlidir. Təhlil prosesində fondveriminin aşağı düşüb və fondtutumunun isə yüksəldiyini görə bilərik. Bunun baş verməsinə səbəb isə adətən mövcud istehsal gücünün tam mənimsənilməsi işinin ləngidilməsi, köhnəlmiş avadanlıq və dəzgahların təzələnmə tempinin aşağı olması və onların tam yüklənməməsi olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhlil zamanı istehsal avadanlıqlarından istifadəedilməsini daha düzgün qiymətləndirmək üçün ümumiləşdirici göstəricilərlə yanaşı fərdi göstəricilərdən də istifadə etmək vacibdir. Belə ki, bu fərdi göstəricilərə inteqral, ekstensiv və intensiv istifadə əmsallarını aid edə bilərik.

Avadanlıqların ekstensiv istifadə forması iş vaxtından istifadə göstəriciləri əsasında müəyyən olunur. Avadanlıqların intensiv istifadəsi bir maşın-saatda məhsul buraxılışının miqdarı ilə göstərilir. Buna əsasən deyə bilərik ki, avadanlıqlardan

intensiv istifadəəmsalılardan nə dərəcədə məhsuldar istifadə olunduğunu, ekstensiv istifadəəmsalı isə vaxta görə istifadə dərəcəsini göstərir. Bundan başqa ekstensiv və intensiv istifadəni nəzərə almaqla avadanlıqlardan nə dərəcədə səmərəli istifadə olunmasının xarakterizə edilməsi üçün isə integral istifadəəmsalından da istifadə olunur. Ekstensiv və intensiv istifadəəmsallarının hasilini taparaq avadanlıqlardan integral istifadəəmsalını hesablaya bilərik.

Bildirmək lazımdır ki, ekstensiv və intensiv yüklənməəmsalları da təhlil prosesində müəyyən olunur. Avadanlıqlardan istifadə zamanı avadanlıqların işinin intensivlik göstəricisi onların intensiv yüklənməsi əmsalıdır. İntensiv yüklənmə dedikdə, orta hesabla bir maşın-saatda məhsul buraxılışı nəzərdə tutulur. Avadanlıqlardan intensiv istifadəəmsalını hesablamaq üçün bir maşın-saat ərzində faktiki istehsal olunmuş məhsulun həcmi planla nəzərdə tutulmuş, ötən ildə faktiki məhsulun həcminə bölmək tələb olunur. Avadanlıqların ekstensiv yüklənməsi əmsalını isə faydalı iş vaxtını təqvim iş vaxtına bölərək, alınan nəticəni avadanlıqların sayına vurmaqla müəyyən edə bilərik.

Yekunda onu qeyd etməliyik ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz təhlil üsulları əsasında apardığımız misalların köməkliyi ilə müəssisə daxili istehsal resurslarından istifadənin təkmilləşdirilməsi yolunda mühüm nəticələr əldə etmək mümkündür. Bu baxımdan elm və texnologiyada meydana gələn yeniliklərin də tətbiqi ilə təhlilini apardığımız məsələlərin həlli sadələşəcəkdir. Bütün vurğuladığımız məsələlərdən əlavə ölkə daxili və eyni zamanda xarici ölkələrin təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi təcrübələrindən faydalanmaq da istehsal resurslarından istifadənin təkmilləşdirilməsi üçün bir vasitə rolunu oynaya bilər.

Nəticə

İstehsal xərclərini təşkil edən xərclərin tərkibində material xərclərin xüsusi çəkisinin çox olması istehsal resurslarından səmərəli şəkildə istifadə olunması və

məhsulların materialtutumuğu göstəricisinin azaldılmasının vacibliyi məsələsini göstərir. Müasir zamanda bazarda olan güclü rəqabət şəraitində istehsalatda istehsal resurslarına cüzi ölçüdə belə qənaət olunması yekunda təsərrüfat subyektinin böyük iqtisadi fayda əldə etməsinə səbəb olur. Müəssisə səviyyəsində istehsal resurslarına qənaət olunması istehsal edilən məhsulun maya dəyərinin bir qədər aşağı salaraq , nəticədə mənfəət məbləğinin həcmi artırır. Beləliklə, istehsal resurslarından səmərəli şəkildə istifadə olunması çox böyük iqtisadi önəm daşıyır. Buna görə də istehsal resurslarından səmərəli şəkildə istifadə olunması , həmçinin istehsal resurslarının mümkün qədər yenidən təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunması müəssisə və təşkilatların iqtisadi siyasətində əsas məsələ olmalıdır. Qeyd etdiyimiz məsələlərə nail olmaq imkanını bizə iqtisadi təhlil verir.

Artıq bizə məlumdur ki, mənfəətin maksimallaşdırılmasında istehsal resurslarından optimal şəkildə istifadə edilməsinin rolu danılmazdır. Bu baxımdan iqtisadi təhlil ciddi və dəqiq şəkildə həyata keçirilməlidir. Bundan əlavə istehsal prosesinin düzgün həyata keçirilməsindən , uçot göstəricilərinin düzgünlüyündən əmin olmaq üçün daxili nəzarət sistemindən əlavə mütəmadi olaraq kənar audit yoxlamalarının köməyindən istifadə edilməsi də xüsusi önəm daşıyır. Tədqiqat zamanı məlum olduğu kimi iqtisadi təhlil aparılarkən doğru nəticəyə gəlmək uçot sənədlərinin məlumatlarının düzgünlüyündən birbaşa olaraq asılıdır. Bundan belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, istehsal resurslarından istifadənin təhlili və onun təkmilləşdirilməsindən danışarkən , ilk növbədə , istehsal resurslarının uçotunun təkmilləşdirilməsi məsələsinə diqqət yetirmək lazımdır. Bu da öz növbəsində uçot sisteminin qurulmasının xüsusi diqqət və təcrübə tələb etdiyini bizə göstərir.

Tədqiqat zamanı təsərrüfat subyektinin istehsal resurslarından optimal şəkildə istifadə etməklə mənfəəti maksimumlaşdırmaq və eyni zamanda artıq xərclərdən qurtulması baxımdan bizə aşağıdakı məsələlərin vacibliyi məlum oldu:

- Uçot siyasətinin düzgün və beynəlxalq standartlara uyğun olaraq hazırlanması;

- Uçot siyasətinə və biznes plana əməl olunmasına nəzarət;
- İstehsalat və xidmət zamanı istehsal resurslarının düzgün təsnifləşdirilməsi;
- İstehsal resurslarının təsərrüfata yenidən cəlb olunması. Məsələn, tədqiqat zamanı gördük ki, meyvə şirəsi istehsalı ilə məşğul olan müəssisədə satılmış içkilərin şüşə qablarının müəyyən məbləğdə geri alınması müəssisəni bir sıra xərclərdən azad edər , nəticədə artmış olar. Qeyd etdiyimiz məsələətraf mühitin qorunması baxımından da cəmiyyətə faydalıdır.
- əgər mümkün olarsa təsərrüfat subyekti istehsal prosesində istifadə etdiyi əsas xammal ehtiyatını özü istehsal etməlidir. Məsələn bizim misallarımızda meyvə şirəsi istehsal edən müəssisə üçün ən önəmli xammal olan meyvələri digər bazarlardan almaq əvəzinə öz sahələrində yetişdirib istifadə etməsi xərclərinin azalmasına xeyli təsir edər və bundan əlavə bazarda baş verən bir sıra risklərdən sığortalanmış olar.

Istehsal resurslarından istifadənin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə danışan zaman yekunda bir sıra önəmli nəticələr əldə etdik. Bu nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik :

- Bazar iqtisadiyyatı dövründə istehsal resurslarının uçotunun aparılması metodikası beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə tərtib olunmalı və aparılmalıdır.
- İstehsal resurslarının anbarda və bütün istehsalat zamanı mühafizəsi olunmasına nəzarət, resursların daxil olmasının, xaric olmasının , ümumilikdə hərəkətinin sənədlər ilə qeydiyyatı alınması, istehsal resurslarının alınması və istismarına çəkilən xərclərin düzgün şəkildə və vaxtında uçot sənədlərində əks olunması təsərrüfat subyektinin mənfəətinin formalaşdırılması zamanı və vergi ilə bağlı məsələlərdə mühüm önəm daşıyır.

- resursların istehsalat zamanı səmərəli şəkildə istifadə olunmasına nəzarət etmək üçün əsaslandırılmış ciddi normalar müəyyən edilməlidir. Bu zaman real məsrəfləri müəyyən olunmuş norma ilə müqayisə edərək kənarlaşmalara baxıb təhlil etmək lazımdır;
- İstehsal resurslarından istifadənin iqtisadi təhlili prosesinin kompleks şəkildə , bütün mərhələlər üzrə həyata keçirilməsi təsərrüfat subyektinin istifadə olunmamış resurs mənbələrinin aşkara çıxarılmasına kömək edir və resurslardan səmərəli şəkildə istifadə edilməsini təmin edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəssisə rəhbərliyin və idarəetmə heyəti daim bazarı müşahidə etməli və istehsal prosesinin kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən yüksəldilməsi yollarına çalışmalıdır. Bu baxımdan digər müəssisə və təşkilatların, həmçinin xarici ölkələrin uçot və təhlil təcrübələrindən faydalanılmalıdır. Bütün yuxarıda qeyd etdiklərimiz, bizim fikrimizcə təsərrüfat subyektlərinin fasiləsiz və mənfəətli şəkildə işləməsinə kömək edəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısı

1. “Mühasibat uçotu haqqında” AR Qanunu. Bakı şəhəri, 29 iyun 2004-cü il.
2. "Ehtiyatlar"adlı 2 №-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartı. 1 yanvar 2012-ci il
3. "Ehtiyatlar üzrə" kommersiya təşkilatları üçün 8 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı. Bakı şəhəri,2007
4. İ.M.Mahmudov,T.Ş.Zeynalov,N.M.İsmayılov. “İqtisadi təhlil” Bakı -2010
5. Telman Hüseynov “Firmanın İqtisadiyyatı” Bakı-2009
6. H.Namazəliyev “Sənayə müəssisələri təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlili” Bakı “Maarif” - 1995
7. S. Y. Müslümov, R. N. Kazımov “Maliyyə təhlili” dərslik. Bakı-2011
8. Q.Ə.Abbasov .Material resurslarının qiymətləndirilməsinin uçotu. “Maliyyə və uçot” jurnalı № 5-6,1998
9. Nəzarət və təftiş dərslik /Q. Rzayev ; elmi red. S. M. Səbzəliyev ; rəyçilər. Q. Ə.Abbasov və b. Bakı , 2011
- 10.Л.А.Богдановская, Г.Г.Виногоров, О.Ф.Мигун “Анализ хозяйственной деятельности в промышленности” Учебник Мн.: Выш.шк.,1996
11. Т.П. Карпова “Управленческий учет”- М: Аудит, ЮНИТИ, 1998
- 12.Сəfərli Н. İqtisadi təhlil. В.: “Elm və Təhsil”, 2009
- 13.Бороненкова С.А. Управленческий анализ: Учеб.посо- бие.-М.-Финансы и статистика, 2001
- 14.Беллендир М.В. ,Артеменко В.Г., “Финансовый анализ” Учебное пособие. М.: «Дело и сервис»
- 15.Ришар Ж. “Аудит и анализ хозяйственной деятельности предприятия”— М.:Аудит,ЮНИТИ, 1997
- 16.Manafov Qabil “İqtisadi nəzəriyyə. Mikroiqtisadiyyat” Bakı-2008

- 17.A.S.İsayev “İstehsalın təşkili əsasları” Bakı -2009
- 18.Yüzbaşev Ç. R. İdarəetmə təhlili. Bakı - 2012
- 19.A.Д. Шеремета “Управленческий учет” , МОСКВА-2000.
- 20.Лещева В.Б., Любушин Н.П., Дьякова В.Г “Анализ финансовоэкономической деятельности предприятия” –М.:ЮНИТИ-ДАНА,2002
- 21.И. В. Ильина, О. В. Сидоренко “Понятие и Классификация Ресурсов Процесса Производства” . Орловский государственный аграрный университет- 2008
- 22.Бороненкова С.А. Анализ хозяйственной деятельности: Курслекций. – Екатеринбург: УрГЭУ, 1997
- 23.Нидлз Б., Колдуэлл Д. , Андерсон Х., “Принципы бухгалтерского учет” – М.:Финансы и статистика, 1994
- 24.Рахман З. Шеремет А.Д “Бухгалтерский учет в рыночной экономике” М.:ИНФРА-М. 1996
- 25.Грузинов В.П., Грибов В.Д. Экономика предприятия: Учебное пособие. – М.:Финансы и статистика, 1998
- 26.Ван Бреда М.Ф. , Хендриксен Э.С., “Теория бухгалтерского учета” .М.:Финансы и статистика, 1997
- 27.Адаев Ю.В. “Анализ эффективности хозяйственной деятельности предприятий в условиях рынка и аудит” Пенза, 1995
- 28.Панков Д.А. “Бухгалтерский учет и анализ в зарубежных странах”.- Мн.:ИП «Экоперспектива», 1998

İstifadə edilən internet resursları

1. www.e-qanun.az
2. www.muhasib.az
3. www.maliyye.gov.az

4. www.azmuhasib.com

РЕЗЮМЕ

выполненной магистерской работы по теме

“Методология использования производственных ресурсов и направления ее совершенствования”

Диссертационная работа состоит из введения, двух глав, выводов и списка использованной литературы.

В введении диссертации отражено актуальность выбранной темы диссертации, цели и задачи исследования, теоретическая и методологическая основа, объект, научные инновации, структура и объем работы.

В первой главе диссертации под названием “Теоретические и методологические основы классификации и оценки производственных ресурсов” было рассмотрено общая информация о производственных ресурсах, экономическая сущность ресурсов, проблемы распознавания и классификации, расчет и оценка указанных ресурсов, а также информационная поддержка, используемая для анализа использования производственных ресурсов и его формирование.

В второй главе работы под названием “Методология использования производственных ресурсов и направления ее совершенствования” было рассмотрено отдельно крупные экономические группы ресурсов (труд, материал, земля, строительство и оборудования), экономический анализ, процедуры, выполняемые во время анализа, а также основано на примерах анализ упомянутых выше групп ресурсов и подчеркнута важность экономического анализа в деятельности субъекта предпринимательства.

В конце диссертационной работы, в ходе исследования мы получаем результат о методе анализа использования производственных ресурсов и с

точки зрения его улучшения формируется теоретическое и практическое значение и наводящие результаты.

SUMMARY

of thesis

“Analytical methods and development trends of the factors of production”

The MA thesis consists of the following parts: Preamble, 2 chapters, conclusion and bibliography.

The preamble of thesis has aimed at the priority of the theme, targets and objectives of the research, theoretical and methodological bases, the objective of the theme, scientific innovation, the outline and capacity of the research.

The chapter one entitled as “Classification of factors of production and theoretical and methodic foundations of evaluation process” has involved general information about factors of production, economic aspects and classification of factors, the methods of evaluation of the factors, provision of information for analyzing the factors of production.

Chapter two titled “Analytical methods of the factors of production and its development trends” has promoted some points like economic analysis on the economic resources (labour, material, plot of land, building and equipment), necessary procedures for survey, and the analysis of the resource groups is based on examples. Furthermore, the importance of economic analyze for economic entity has been emphasized.

The dissertation research has brought some theoretical and practical results in terms of analytical methods and improvement of the factors of production.